विज्ञापनम् ।

परमर्षिकल्पश्रीमदुदयनाचार्य्यमहोदयप्रणीतन्यायकुसुमाञ्जलिकारिकांशस्य या व्याख्या श्रीमता विद्वद्वरेण हरिदासभट्टाचार्य्येण व्यरचि तस्या अतिसंक्षिप्तत्वादन्तरान्तरा अतिदुर्बोधत्वाच्च तया व्याख्यया कारिकाया अनेकांशतात्पर्य्यं न सुव्यक्तमभवत् अत उक्तहरिदासकृतव्याख्याया विवरणे प्रवृत्तोऽस्मि, कियती कृतकार्य्यता मयाप्राप्ति तद्वक्तुं न शक्यते। अथवा मादृशजनस्य कृतकार्य्यतायाः सम्भावनापि नास्ति, मन्दमतेर्ममेदृशदुरूहव्यापारे हस्तक्षेपः केवलं उपहासाय मन्ये । भवतु तावत्, ममेयं विवृतिर्यदि विद्यार्थिनां लेशतोऽप्युपकारसाधिका भवेत् तदाहं सफलश्रमो भविष्यामि। गुणमात्रग्राहिणां विदुषां सविधे सविनयमिदं विनिवेदयामि यत् विद्वद्भिर्ममैतस्या विवृतेर्दोषांश्च परित्यज्य यदि लेशतोपि गुणोवर्त्तते स एव ग्रहीष्यते इति। साहसमपीदमेतादृशदुरूहव्यापारे मम प्रवृत्तेर्निदानं। एतद्विवृतिप्रणयने मया टीकात्रयात् साहाय्यं परिप्राप्तं, एका वर्द्धमानकृतटीका, अपरा रामभद्रकृतटीका अपरा च प्रायन्तपण्डितराधामोहनगोस्वामिकृतटीका। स्थानविशेषे उक्तान्यतमटीकाया अंशविशेष अपरिवर्त्तितभावेनैव अस्या विवृतावुद्धृत । अथेदमपि वक्तव्य कुसुमाञ्जलिपुस्तकस्य पुन. संस्करणकाले वार्द्धक्यात् मदीयनेत्रद्वय अत्यन्तहीनप्रभं जातमतो मुद्रितमुद्राक्षरसंशोधनकाले बहुषु स्थानेषु वर्णविपर्य्ययो जात स विपर्य्यय पाठकैरेव सानुकम्पं संशोधनीय इति प्रार्थनीयमित्यलमधिकेन।

महामहोपाध्याय—

श्रीकामाख्यानाथ-तर्कवागीश-शर्म्मा ।

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम् ।	शुद्धम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः ।
मदीय	मदीयः	१	८
विबुधा	विबुधा	१	१०
निवघ्नाति	निवघ्नाति	१	११
भवं	भव	१	१८
विज्ञानो	विज्ञानो	२	४
प्रभुना	प्रभुना	२	११
न्याय	न्याय	२	१२
न्यायः	न्यायः	२	१३
सपक्षत्वस्य	सपक्षस्य	२	१५
न्यायलक्षणस्य	न्यायलक्षणस्य	२	१७
न्यायः	न्यायः	२	१७
अतिव्याप्ते	अतिव्याप्ते	२	१८
मूलव्याख्यानावसरे	मूलव्याख्यानावसरे	२	१९
नानुपपत्तिः	नानुपपत्ति	२	२२
संयोम	संयोग	२	२५
सुक्तं	सुक्तं	२	२५
साम्येति	साम्येति	३	१०
पदयु	पदयुग	५	५
निरूप्यते	निरूप्यते	५	१०
हेतु	हेतु	५	१०
मद्	मद्	६	६
स्वर्गापवर्गयोः	स्वर्गापवर्गयोः	६	८

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः ।
धायो	धातो	६	११
भोगस्य	भोगस्य	८	१
जगत	जगत्	८	१७
समाधते	समाधत्ते	८	२०
न्यायप्रयोग्यो	न्यायप्रयोज्या	८	२०
मृतिमपि	श्रुतिमपि	८	२४

श्रीगणेशाय नमः ।

कुसुमाञ्जली ।

प्रथमस्तवकः ।

ईयदीयदनधीतविद्यया तात मात्सुदमाविवर्द्धयन् ।
प्रेप्रणाय भव कामं जन्मनां कोऽपि गोपतनयो नमस्यते ॥

श्रीमत्परमानन्द विश्वनिधि मकरन्दम् ।
यत्पूजितं महेन्द्राद्यैस्तस्मै भक्तिभावतः ॥ १ ॥
कुसुमाञ्जलिटीका या हरिदासेन निर्मिता ।
कालाघ्रातापगमां तां विवृणोमि यथामति ॥ २ ॥
श्रमो मदीय साफल्यं तदैव समवाप्स्यति ।
सन्तोषाय च महतामध्यात्मविदुषां यदि ॥ ३ ॥

प्रारिप्सितग्रन्थसमाप्तिप्रतिबन्धकविघ्नसमूहविध्वंसनमनसा ग्रन्थकारः ईश्वरनमस्कारं शिष्यशिक्षार्थं मार्गे निबध्नाति, इयदीयेति, 'इयत्' अल्पकम्, ईयत् यस्या अस्यायमुदरिनेति यावत् 'अनधीता' अनुपदिष्टा यत प्रकृतेऽपि यावत्, ईदृशी या 'विद्या' वाक् तया यद्यपि विद्यामन्दस्य ज्ञानमुक्तत्वं तथापि बाल्यत्वात् भानिन्यात्मविद जनकामुचया वाक्यपरत्वमिति । 'तात मात्सुदमाविवर्द्धयन्' तातस्य मातुश्च आनन्दं जनयन् 'कोऽपि' अनिर्वचनीयः, गोपनन्दनः श्रीकृष्णः, 'नमस्यते' स्वावधिकोत्कर्षवत्तया आत्मनि स्वावधिकापकर्षवत्तया ज्ञापनमेव नमस्कार पदार्थत्वात् । नमस्कारप्रयोजनमाह भवति अत्र 'संसार मिथ्याज्ञानजन्यवासनाः इति यावत्, 'कर्माणि अदृष्टरूपाणि शुभाशुभकर्माणि, 'जन्म' आद्यन्तो देहेन्द्रियसम्बन्धः तथा 'अपचाय' विनाशाय । केचित्तु 'भवजन्मकर्मणाम' इति पाठं कल्पयन्ति अत्र लोके जन्म यत्र तादृशानि यानि शुभाशुभकर्माणि तेषां 'अपचाय' विनाशाय इति व्याचक्षते ।

इष्टदेवतासंकीर्त्तनं ब्रह्मप्रतिपादकसच्छब्दप्रयोगात्मकं मङ्गलञ्च कुर्वन्नेव ग्रन्थनामाह,—

सत्पक्षप्रसरः सतां परिमलप्रोद्बोधबद्धोत्सवो-
विम्लानो न विमर्दनेऽमृतरसप्रस्यन्दमाध्वीकभूः ।
ईशस्यैष निवेशितः पदयुगे भृङ्गायमाणं भ्रम-
च्चेतो मे रमयत्वविघ्नमनघो न्यायप्रसूनाञ्जलिः ॥१॥

एष अनघः निर्दोषः न्यायः समस्तरूपोपपन्नलिङ्गप्रतिपादकं वाक्यं स एव कुसुमाञ्जलिः, मे मम चित्तं रमयतु दुःखासम्पो-

---

इष्टदेवेति, 'इष्टदेवता' अभिमतदेवता, 'संकीर्त्तनम्' ईशेति नामोच्चारणं, ब्रह्मेति, "ओं तत् सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः" इत्यादिना सच्छब्दस्य ब्रह्मप्रतिपादकत्वं प्रतिपादितम्। ग्रन्थनामाहेति 'ग्रन्थ' शब्दार्थम्, अथवा 'ग्रन्थस्य नाम' प्रसूनाञ्जलिरित्यनेन [illegible] ।

न्याय इति नीयते प्राप्यते विवक्षितार्थसिद्धिरनेनेति न्यायः। समस्तरूपोपपन्नेत्यादि, समस्तरूपोपपन्नलिङ्गप्रतिपादकं वाक्यम् [illegible] वाक्यं, न तु [illegible] [illegible] वाक्यम् [illegible] "तच्च न समस्तरूपोपपन्नलिङ्गप्रतिपादकं वाक्यं न्यायः [illegible]" इत्यनेन [illegible] [illegible] च [illegible]। स एव कुसुमाञ्जलिरिति, यद्यपि "तौ युतावञ्जलिः पुमान्" इति कोषात् [illegible] तथापि [illegible] इत्यादिवत् [illegible] [illegible] । दुःखासम्पो- [illegible] [illegible] [illegible]

विहीनं करोतु। अनवद्यं शब्ददोषरहितञ्च, विषयाद्युद्देः पूर्वोद्दे-नैव निरासादिति प्रकाश.। अविघ्नं यथा स्यात् ईशस्य पदयुगे पद्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या पदं प्रत्यायकं, तद्युगं प्रमाण तर्करूपं, तत्र निवेशित तद्विषयतया उत्पादितः। चेत. कीदृशं भ्राम्यमानं भृङ्ग इव मकरन्दे दुःखविगमोपाये सतृष्णं भ्रमत् दुःखविगमोपायमनुसन्दधत्। प्रसूनाञ्जलिसाम्यमाह, सदित्यादि। सता समीचीनेन पक्षेणानुकूलेन, रविकिरणादिना प्रसरो विकाशो यस्य स तथा, सतां पक्षाणां दलानां विकाशो यत्र स तथेति वा।, सतामनुपहतघ्राणानां परिमलस्य गन्धविशेषस्य प्रोद्बोधेन साक्षात्कारेण मकरन्दस्य आनन्दो येन स.। विमर्दने करपुटविमर्दने न विम्लानः

अ दुःखध्वंसं भवतो मोक्षम्, एतच्च न्यायमते, वेदान्तमते तु यथार्थ एव सम्यक् ज्ञाने दुःखादीनां मनसो धर्मत्वात्। शब्ददोषरहितत्वमिति शब्ददोषास्तु निराकाङ्क्षत्वादिकम्, विषयाद्युद्देरिति विषय चिति सकर्तृका कार्यत्वादित्यादिप्रयोगस्यबोधविषय सकर्तृकत्वादि, तस्याद्युद्दे पक्षादावसत्त्वमित्यर्थः। प्रमाण तर्करूपमिति, अत्र प्रमाणं चिति सकर्तृका कार्यत्वादित्या कारकमनुमानं, तर्कस्तु चित्यादिकं यदि सकर्तृकं न स्यात् तदा कार्यं न स्यादित्याकारकं, अथवा कार्यत्वं यदि सकर्तृकत्वव्यभिचारि स्यात् तदा कर्तृजन्यतावच्छेदकं न स्यात् प्रतिबन्धकसंस्थानवच्छेदकत्वात् इत्येव तत्र तर्कः। अतएव सिद्धान्तमुक्तावल्यामुक्तं, "तत्र तु कर्तृत्वेन कार्यत्वेन कार्यं कारणभाव एवानुकूलतर्क" इति। न चान्वयव्यतिरेकाभ्यां घटत्वावच्छिन्नं प्रति कुलालादित्वविशेषैव हेतुत्वात् एतादृशकार्यकारणभावे मानाभाव इति वाच्यम्। घटत्व पटत्वादिभिर्नानाकार्यं कारणभावकल्पनापेक्षया कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कृतित्वेन हेतुत्वकल्पनस्यैवोचितत्वात् यद्विशेषयोरिति न्यायेन कार्यत्वकृतित्वाभ्यां सामान्यकार्य-कारणभावस्यावश्यकत्वात्। न चैतादृशकार्यत्वेनिश्चायक इति वाच्यम्। कार्यत्वावच्छिन्ना-भावे तत्तत्कार्यभावकूटस्य प्रयोजकत्वकल्पने गौरवात् कृतित्वावच्छिन्नाभावस्यैकस्य प्रयोजकत्वे लाघवादिति। तद्विषयतया उत्पादित तन्निमित्ततया उत्पादित इत्यर्थः। तथाच न्यायपदे पदयुग इत्यत्र निमित्तार्थे सप्तमी। ननु व्याप्ति पक्षधर्मताविषयकतया अनुमाने उदाहरणो-

नान्यथाभूतसंस्थान । अमृततुल्यं रसं प्रस्यन्दते इति प्रस्यन्द, एतादृश माध्वीक मधु, तस्य भूरुत्पत्तिस्थानम् ।

न्यायपक्षे सति प्रामाणिके पक्षतावच्छेदकविशिष्ट इति यावत्, पक्षे सिषाधयिषितसाध्यके धर्मिणि प्रसृत प्रकर्षेण सतो ज्ञानं यस्मात् । एतेनाश्रयासिद्धिस्वरूपासिद्धिबाधनिरास । मता विवेचकानां परि सर्वतोभावेन मत सम्बन्धो व्याप्ति, तस्या प्रोद्बोधेन प्रमथा बहु चलाद आनन्दो येन, एतेन व्यभिचार व्याप्यत्वासिद्धि विरोधाना निरास । विमर्दने विरोधिप्रमाण

प्रमर्यादि[illegible] निमित्तं इति तर्कं [illegible] निमित्तमिति चेत्, न, [illegible] [illegible] निमित्तत्वात् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रति [illegible] [illegible] [illegible] एव [illegible] । [illegible] प्रथमम् । [illegible] [illegible] न स्यात् [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible], ननु [illegible] [illegible] इति चेत्, न, [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] [illegible] । किञ्च [illegible] इति [illegible] । [illegible]

चिन्तायां न विवादः न कार्य्याचिमः, तेन सम्प्रतिपत्तिवराहित्यम् । अमूर्ते मोक्षः, स एव दृश्यमाणं, क्वचिदिति इति न्यायात्, प्रसक्त-प्रत्यक्षमानम् । तेन मोक्षस्याप्राप्यता निराकृता । तदेव माध्वीकं, तस्य भूरुत्पत्तिस्थानम् ॥ १ ॥

मन्वीश्वरपदयुक्तिविवेचितस्य न्यायस्य मोक्षरूपफलसम्बन्धे मानाभाव', तत्त्वज्ञानविषयात्मबोधकस्यात्मशब्दस्य संसारनिदान-मिथ्याज्ञानविषयस्यात्ममात्रपरत्वात् तन्मननस्यैव मोक्षोपायत्वात् इति शङ्कायामाह,—

स्वर्गापवर्गयोर्मार्गमामनन्ति मनीषिणः ।
यदुपास्तिमसावत्र परमात्मा निरूप्यते ॥ २ ॥

इति सत्याक्षिद्धिर्युदास । प्रकर्षेण व्याप्य अन्वये व्यतिरेके देनेति यावत् तेन भाव्याक्षिद्धिर्युदास । नार्थ देशोऽविच्छिन्नादयाह । सर्वत्रेति अन्वयतो व्यतिरेकतश्चेत्यर्थः, अथवा परित अन्वये व्यतिरेके विपक्षे बाधकात्मा यो मत सम्बन्धो व्याप्तिरूप इत्यर्थः । व्यभिचारेति प्राचीनैः साध्यप्रसिद्धि साधनाप्रसिद्धी व्याप्यत्वासिद्धावन्तर्भावात् न तयो पृथगुपन्यास । विरोधिप्रमाणचिन्ताभावमिति, विरोधिप्रमाण विपरीतकार्यविषयकप्रमिति जनको हेतु तद्भिन्ना तद्विषयक ध्यान, सत्कार्ये सत्प्रयोज्यानुमिति, तद्वत्न तदप्रयोजक, तथाच विरोधिकोटिप्रमापकहेतुविषयकज्ञानकालीन सत्प्रयोज्यानुमित्यप्रयोजकत्वात् यो यो न्याय तत्तदभिदत्त्वात् इति समुदितार्थः । क्वचिदिति इति "क्वचिद्गतो भावो द्रव्यवत् दृश्यते" इति न्यायादित्यर्थः ॥ १ ॥

मन्वीश्वरेत्यादि, ईश्वरमननस्य मोक्षहेतुत्वे मानाभाव, "आत्मा वा अरे द्रष्टव्य श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य" इत्यादिश्रुतेः आत्मनानाधिकरण्यानुरोधेन तद्विषयकसाक्षात्कारो मोक्षहेतु तद्विषयक मनन मोक्षजनक, आत्मसाक्षात्कारस्य नैश्वरविषयक, मिथ्याज्ञानध्वंसद्वारा हि तस्य तद्धेतुत्वम् । न चेश्वरगोचरं मिथ्याज्ञानं संसारहेतु यत ईश्वरगोचरमिथ्याज्ञानध्वंसद्वारा ईश्वरतत्त्वसाक्षात्कारो हेतुर्भवेत् । किन्तु आत्मगोचरं मिथ्याज्ञानमिति तत्तत्त्वसाक्षात्कार एव

स्वर्गापवर्गयोः स्वर्गतुल्ययोरपवर्गयोः जीवन्मुक्ति-परममुक्त्योः। ईश्वरमननजन्यादृष्टद्वारा आत्मसाक्षात्कारद्वारा वा मुक्तौ हेतुः, "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इति श्रुतिस्तत्कारणत्वे मानम्। आत्मसाक्षात्कारस्य मोक्षहेतुत्वे मानञ्च "यदात्मानं विजानीयादहमस्मीति पूरुषः। किमिच्छन् कस्य कामाय संसारमनुसंसरेत्" इति॥२॥

मोक्षहेतुरिति व्युत्पित्सत्यर्थेन। कारिकायां स्वर्गेति, स्वर्गोपम. [illegible] स्वर्गापवर्गयोः स्वर्गतुल्यापवर्गयोः. जीवन्मुक्ति-परममुक्त्योः मार्गं उपाय आलम्बन्ति [illegible] इति वाक्यार्थः। यद्यपीश्वर-[illegible] तथापि [illegible]। केचित्तु [illegible] इति न्यायात् [illegible]। [illegible] स्वर्गतुल्यापवर्गाविति, स्वर्गतुल्यत्वञ्चनैव [illegible] जीवन्मुक्ति-परममुक्त्योरिति, जीवन्मुक्तिश्च [illegible] इति जीवित्वं, जीवितस्य शरीर-[illegible]। परममुक्तिः [illegible] दुःखनिवृत्तिरिति यावत्। ईश्वर-मननमिति, श्रुतावत् "तमेव विदित्वेति श्रुत्या "द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परञ्चापरमेव चेति श्रुत्या च "आत्मा वा अरे इत्यादि श्रुतिघटकश्रवणस्य [illegible], अतएव "शृणोति भगवान् [illegible] [illegible] इति पुनः" [illegible]। [illegible]। अतएव, "अस्ति तावतो [illegible] आत्मसाक्षा-त्कारोऽस्त्वरोऽपि" इति [illegible]। यदात्मानमिति, यदा पुरुषः अहम-स्मीति [illegible] आत्मानं विजानीयादित्यर्थः। किमिच्छन् कस्य कामायेति, [illegible]। [illegible] ॥ २ ॥

इह यद्यपि यं कमपि पुरुषार्थमर्थयमाना शुद्ध-बुद्धस्वभाव इत्यौपनिषदाः, आदिविद्वान् सिद्ध इति कापिलाः, क्लेश-कर्म-विपाकाशयैरपरामृष्टो निर्माण-कायमधिष्ठाय सम्प्रदायप्रद्योतकोऽनुग्राहकश्चेति पातञ्जलाः, लोक-वेदविरुद्धैरपि निर्लेपः स्वतन्त्रश्चेति महापाशुपताः, शिव इति शैवाः, पुरुषोत्तम इति वैष्णवाः, पितामह इति पौराणिकाः, यज्ञपुरुष-इति याज्ञिकाः, सर्वज्ञ इति सौगताः, निरावरण-इति दिगम्बराः, उपास्यत्वेन देशित इति मीमांसकाः, लोकव्यवहारसिद्ध इति चार्वाकाः, यावदुक्तोपपन्न इति नैयायिकाः, किं बहुना यं कारवोऽपि विश्वकर्मेत्युपासते, तस्मिन्नेव जाति-गोत्र-प्रवर-चरण-कुलधर्मादिवदासंसारं सुप्रसिद्धानुभवे भगवति भवे सन्देह एव कुतः किं निरूपणीयं, तथापि—

[illegible]

न्यायचर्चेयमीशस्य मननव्यपदेशभाक्।
उपासनैव क्रियते श्रवणानन्तरागता ॥

श्रुतौ हि भगवान् बहुशः श्रुतिस्मृतीतिहास-पुराणादिषु इदानीं मन्तव्यो भवति, "श्रोतव्यो मन्तव्यः" इति श्रुतेः। "आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च। त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम्" ॥ इति स्मृतेश्च। तदिह सङ्क्षेपतः पञ्चतयी विप्रतिपत्तिः, अलौकिकस्य परलोकसाधनस्याभावात्, अन्यथापि परलोकसाधनानुष्ठान-

---

[illegible]

मत्त्वशात्, तदभावावेदकप्रमाणसद्भावात्, सत्त्वेऽपि तस्याप्रमाणत्वात्, तत्साधकप्रमाणाभावाच्चेति ॥३॥

१. शुद्धो द्वितीयरहितः। बुद्धो बोधस्वरूपः। आदौ सर्गादौ विद्वान् चिद्रूपः। सिद्धः, षड्विधैश्वर्यवान्। अविद्याऽस्मिता-रागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः। कर्म धर्माधर्महेतुर्याग हिंसादिः।

वैयर्थ्ये, "अनन्यशीघपत्तिरिति" इति स्मरणात्। आत्मात्मशरणेनैति, ध्यान तत्र प्रत्ययैकतानता तस्य अभ्यास नैरन्तर्य तत्र रत इच्छा तेनेत्यर्थः। अथवा क्लिश्नातीति आयात् रज रचयान्, एतादृशेन आत्मात्मनेत्यर्थः। निधा आत्मादिविषय बुद्धि बुद्धि यत्नाभाति प्रकल्पयन् तथा योगम आत्मन्यात्मकारस्य योग अभ्यसनम् इत्यर्थः॥ ~

आचार्यान् व्याचष्टे, शुद्ध इत्यादिना। चिद्रूप इति स्वभावचैतन्य न तु बुद्धिरिव भ्रान्तिज चैतन्य तस्य इत्यत्र। षड्विधैश्वर्यवानिति, "अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्य महिमा तथा। ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता"॥ इत्युक्ताष्टविधैश्वर्यशालित्यर्थः। तत्राणिमा अणुभाव यत शिलामपि प्रविशति। लघिमा लघुभाव यत सूर्यमरीचिमालम्ब्य सूर्यलोकं याति। महिमा महत्त्वं यतो महान् भवति। प्राप्तिरङ्गुल्यग्रेण स्पृशति चन्द्रम्। प्राकाम्यम् इच्छानभिघात यतो भूमावुन्मज्जति निमज्जति यथोदके। ईशित्व भूतभौतिकेषु प्रभुत्वम्। वशित्व भूतभौतिकं वशी भवत्यवश्यश्चान्येषाम्। कामावसायित्व सत्यसङ्कल्पता यथाऽस्य सङ्कल्पो भवति भूतेषु तथैव भूतानि भवन्ति। अविद्या "अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या" अस्मितेत्यादि, अस्मिता बुद्धिरिति अहमिति चैवाभिमान। अभिनिवेश मरणभीतिजनका ज्ञानविशेष। आशयाद्युर्धिका, जाति जन्म, आयु जीवनकाल, भोग सुखदुःख साक्षात्कार, आशया फलपर्यन्तम् आशेरते इत्याशया धर्माधर्मा। सम्प्रदाय सम्प्रदीयते गुरुणा शिष्यायेति सम्प्रदायो वेदः। यावत्कर्त्तृमिति यावत्कर्त्तृषु सम्प्रदाय युक्तिमत् कर्तृमत्त्वादि तेन तत्सम्बद्धम् इति सङ्क्षेपतो समास। ननु बुद्ध्यादिना परमात्मनस्सिद्धेरेव सिद्धसाधनतापत्तिरिति तत्र मननस्य अभाव इत्यत आह, शब्दसिद्धावधीति, अनुमिताविति, तथाच ईश्वरानुमितौ बुद्धिस्वरूपस्यानुपपत्त्यालोचनेन तदेवोपपत्तौ सिद्धसाधनविशिष्टसिद्ध्यानुमितिप्रतिरोध इति भाव।

[वि]पाका जात्यायुर्भोगाः। धर्माधर्मा आशयाः। निर्माणार्थं कायो निर्माणकायः। सम्प्रदायो वेदः। प्रद्योतक इति प्रकाशकः, वेदस्य नित्यत्वात्। घटादौ कर्त्तव्ये अनुग्राहक शिक्षयिता। शिवोनिस्त्रैगुण्यः। पितामह जनकस्यापि जनकः। इज्यते इति यज्ञः। सर्वज्ञः क्षणिकसर्वज्ञः। आवरणमविद्या राग द्वेष मोहाः

[illegible]

भिनिवेशः ।" उपास्यत्वेन दैवतोमन्त्रादि । यावदुक्तेषु यदुपपन्नं तेनोपपन्नः । चरमं शाखा । यावदसिद्धावप्यनुमित्सयानुमितेर्न समयासत्त्वं दोषाय ।" तुष्यत्विति न्यायेन समयमाह, तदि" हेत्यादि ॥ २ ॥

परलोके विप्रतिपत्तिस्तु शरीरभिन्नात्मनि तु ज्ञानस्य एकत्वासमानाधिकरणत्वादिति न वा इति रूपैः, नरके तु दुःखपदव्याप्ती सुखपदसमपणात् नरक, तादृशी च जातिः कान्यादिशरीर इति वैशेष्यादिकं, तत्र भावकोटि नैयायिकानां अभावकोटि चार्वाकानां शरीरभिन्नदेहादि संबन्धीरत्यन्ताभावेन शरीरभिन्नात्मनि तु ज्ञानस्य एकत्वासमानाधिकरणत्वमित्यर्थः । परलोकभावे तु चक्र सुखदुःखभोगजनकशरीरातिरिक्तशरीरत्वात् न वा इति, चैवमपि प्रसिद्ध ।

साधने तु कार्यप्रतियोगिक प्रतियोगिक प्रागभावान्य प्रागभावविषयकप्रतीतिविषयत्वं न वा इति तत्र तादृशप्रतीतिविषयत्वमित्यम् उभयमते प्रागभावत्वं प्रसिद्धम् तत्र भावकोटि नैयायिकानाम् अभावकोटिर्चार्वाकाणां नैयायिकैः कारणत्वमङ्गीक्रियते तच्च कार्यनियत पूर्ववर्तित्वघटितं नियतपूर्ववर्तित्वञ्च प्रागभावघटितम् अत कारणत्वं प्रागभावविषयकप्रतीति विषयः प्रतियोगिक प्रागभावान्यच, तद्रूपवत् कार्यप्रतियोगिकत्वं वर्तते इति नैयायिकमतं, चार्वाकैः कारणत्वानङ्गीकारात् तन्मते कार्यप्रतियोगिक न कारणत्वमस्ति, कार्यप्रतियोगिकत्व साधनं परस्पराश्रयत्वं कार्यनिरूपकत्व, प्रतियोगिक प्रागभावान्येष्वपि प्रतियोगिक कार्यत्व तच्च प्रागभावप्रतियोगिकत्वम् अत प्रागभावविषयकप्रतीतिविषयं तदादाय प्रागभावमादाय च सिद्धसाधनवारणाय प्रतियोगिक प्रागभावान्यत्व प्रागभावविषयकप्रतीतिविषयविशेषणम् । न च प्रतियोगिक-प्रागभावान्यप्रागभावविषयकप्रतीतिविषयं घटप्रागभावविशिष्टघटसंयोगमादाय सिद्धसाधनं तादृशघटसंयोगे घटप्रतियोगिकत्व वर्तमानत्वादिति वाच्यम् । प्रागभाव विषयकप्रतीतिविषयत्वनिरपेक्ष प्रागभावविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नपद तावच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् घटप्रतियोगिकत्वं यत् घटसंयोगवृत्तित्वं तदवच्छिन्नतावच्छेदकं घटसंयोगत्वमेव न तु घटप्रागभावविशिष्टा तथात्वाप्रतीतौ नानवच्छेदकत्वात् घटप्र संयोगत्वन्तु न प्रागभावविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकमिति सव सुगमयुक्तम् । विशिष्ट तु

धर्माधर्मात्मकालौकिकपरलोकसाधने विप्रतिपन्नं प्रति तत्साधनं, सिद्धे च तस्मिन् सदधिष्ठातृतया ईश्वरसिद्धिः, अचेतनस्य कारणस्य सचेतनाधिष्ठानेनैव कार्यजनकत्वात्। तत्साधनायाह,—

> सापेक्षत्वादनादित्वाद्वैचित्र्याद्विश्ववृत्तितः।
> प्रत्यात्मनियमाद्भुक्तेरस्ति हेतुरलौकिकः॥४॥

अलौकिकोऽतीन्द्रियः परलोकहेतुरस्तीति प्रतिज्ञा। तत्र प्रथमतः कारणसामान्यसाधनायाह सापेक्षत्वादिति। सापेक्षत्वं कादाचित्कत्वं, तथाच कार्यं सहेतुकं कादाचित्कत्वात् भोजनजन्यतृप्तिवत्। ननु घटादिहेतोः मृदादेः सदातनत्वे घटादेरपि सदातनत्वापत्तिः, तथाच तस्य कादाचित्कत्वं बाधम्, एवं तत्कारणपरम्परापि कादाचित्की सहेतुका वाच्या इत्यनवस्थायामुक्तमनादित्वादिति,

---

अलौकिके परलोकसाधने वर्तते न वा, परलोकसाधने अलौकिकत्वं वर्तते न वेति वा विप्रतिपत्तिः। तथाच कार्यकारणभावाभावे न विप्रतिपत्तिः तथा ईश्वरसिद्धिः, परलोकाभावे च तत्साधनयागादिहेत्वभावे तदुपदेष्टृकतयापि नेश्वरसिद्धिः, तत्साधनसिद्धौ तदधिष्ठातृतयापि नेश्वरसिद्धिरिति चार्वाकाभिप्रायः। द्वितीयादिविप्रतिपत्तिरीतिस्तु द्वितीयादिस्तबकव्याख्यानावसरे दर्शयिष्यते इति॥ १॥

सदधिष्ठातृतयेति। अचेतनात् कारणात् कार्ये चेतनव्यापारकारिकारणतवैयर्थ्यं, तथा चायं प्रयोगः, अदृष्टं चेतनाधिष्ठितम् अचेतनत्वे सति कारणत्वात् कुठारादिवत्। यत् चेतनाधिष्ठितत्वं चेतनव्यापारकारिकारणत्वम्, सापेक्षत्वं सहापेक्षया वर्तमानत्वं, कादाचित्कत्वमिति फलितार्थः, सहेतुकमिति सहेतुकत्वं व्यभिचरितत्वविशिष्टत्वं वैशिष्ट्यं समवायेन स्वव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वेन सम्बन्धेन। न च किञ्चित्कालावच्छिन्ने भवति किञ्चित्कालावच्छिन्नध्वंसे कादाचित्कत्वं गगनादौ व्यभिचारीति वाच्यम्। उत्पत्तिमत्त्वे सतीति विशेषणात्। न च चार्वाकमते साध्याप्रसिद्धिरिति वाच्यम्। किञ्चिदपि यत्किञ्चित्सहेतुकत्वे तत्सिद्धौ सहेतुकत्वेऽनुमानात्, अतएव भोजनजन्यतृप्तिदृष्टान्तो दर्शितः। अनादित्वादिति कार्यकारणप्रवाहस्येति शेषः। अनादित्वञ्च अनन्तानीत-

बीजाङ्कुरवत् प्रामाणिकीयमनवस्था न दोषायेत्यर्थः। ननु ब्रह्मैव कारणमस्तु किं वा नानाबुद्ध्यात्मिका प्रकृतिरेव वाऽस्तु इत्यत आह, वैचित्र्यादिति, कार्य्यं विचित्रकारणवत् विचित्रकार्य्यत्वात्। ननु दृष्ट यागादेव कारणमस्तु किमदृष्टेन इत्यत आह, विश्ववृत्तित इति, विश्वेषां परलोकार्थिनां वृत्तितः यागादौ प्रवृत्तितः, स्वर्गादिफलकत्व-ज्ञानमेव यागादिप्रवृत्तिजनकं, यागादेश्च तज्जनकत्वं तत्कालावस्थायि व्यापारं विना न सम्भवतीति अदृष्टसिद्धिः। नन्वदृष्टं न भोग-समानाधिकरणं किन्तु भोक्त्रादिनिष्ठत्वेनैव भोगजनकम् इत्यत आह, प्रत्यात्मनियमादिति, भुक्तेर्भोगस्य प्रतिनियतात्मवृत्तित्वात्, व्यधिकरणादृष्टस्य भोगजनकत्वेऽतिप्रसङ्गात् ॥ ४ ॥

---

४ तथात्वप्रामाण्यप्रतियोगित्वम्। ननु कारणभावविशेषादपि कार्य्यस्य एकम् एकजातीयं वा कारणमस्तु इत्याशङ्क्य, [illegible] न च एकस्य ब्रह्मणः नानाबुद्ध्यात्मिकाया प्रकृतेर्वा कारणत्वे कारणवैचित्र्याभावेन कार्य्यवैचित्र्यं कदाचनापद्येतेति वाच्यम्। वेदान्तमते आकाशादावपि [illegible] कार्य्यवैचित्र्यसिद्धत्वात् वेदान्तमते कार्य्यस्य मिथ्यात्वेन [illegible] सांख्यमते च कार्य्यकारणयोरभेदात् कारणवैचित्र्ये कार्य्यवैचित्र्यापत्तेः। [illegible] प्रकृतौ [illegible] कथं तयोः कारणत्वं सङ्गच्छते इति पूर्वपक्षोऽपि निरस्तः। वेदान्त सांख्यमता-नुयायिनैव [illegible] खण्डितत्वादिति। कार्य्यं विचित्रकारणवदिति यथा पटकारणेषि जातीयकारणजन्य [illegible] कार्य्यत्वादित्यर्थः, तथाच दृष्टान्तानुसारेण कार्य्ये विभिन्नविजा-तीयकारणजन्यत्वस्य सिद्धत्वात् नाभिन्नकारणजन्यत्वं न च एकजातीयकारणजन्यत्वं कार्य्यजात-स्येति समुदितार्थः। भोगस्य प्रतिनियतात्मवृत्तित्वादिति, भोगस्य सुखदुःखसाक्षात्कारस्य प्रतिनियतात्मवृत्तित्वात् [illegible], तथाच कारणं कार्य्यसमानाधिकरणं कार्य्यजनकं [illegible] इति [illegible] भोगजनकत्वम् इति [illegible] अदृष्टस्य भोगसमानाधिकरण्ये सिद्धे न तु भोक्त्रनिष्ठत्वम्। ननु समवायेन अदृष्टस्य भोक्त्र-निष्ठत्वेऽपि कालिकसम्बन्धेन भोगसमानाधिकरण्यात् न विरोध इत्यत आह, व्यधिकरणा

अकस्मादेव भवति न किञ्चिदपेक्ष्य कार्य्यमिति, अतएव "अनिमित्ततोभावोत्पत्तिः कण्टकतैक्ष्ण्यादिदर्शनात्" इति पूर्वपक्षसूत्रं (न्यायसूत्र ४।१।२२) तत्राह।

हेतु-भूतिनिषेधो न स्वानुपाख्यविधिर्न च।
स्वभाववर्णना नैवमवधेर्नियतत्वतः ॥ ५ ॥

अकस्मादिति किं हेतुनिषेधपरं भवननिषेधपरं वा स्वातिरिक्तहेतुनिषेधपरं पारमार्थिकहेतुनिषेधपरं वा, अतोभयत्रा हेतुकत्वमलीकहेतुकत्वञ्च पर्य्यवस्यति स्वभावादित्यर्थपरं वा।

ण्डिति तथाच न नकस्मात्भवन कार्य्यं प्रति कालिकसम्बन्धेन पहदस्य कारणस्य पुरुषान्तरीयादृष्टात् पुरुषान्तरीयाभावापत्तिः स्यादिति न च पुरुषविशेषान्तर्भावेन कार्य्यं कारणभाव न तन्त्रापत्तिरिति वाच्यम् पुरुषविशेषस्याभावेन कार्य्यं भावाभावे अनन्यथार्थं कारणभाव प्रसङ्गात् ॥ ४ ॥

काकतालीयम् अकस्मात् भावस्तात् तत्तदवच्छिन्नं सम्प्रतिपन्नम् अतो अकस्माद्भवति। न किञ्चिदपेक्ष्यमिति न कार्य्यं हेतुनियतपूर्ववृत्ति तावत्कं भवत्किञ्चिदभवत् अनिमित्तमनृत्थाय यतः आरम्भ अन्तु तेन च सत्तापि अकारणकत्वमितरत्र यथाच काकतालीयत्वं न हेतुबाधकत्वमकस्मादिति न भाव अनिमित्ततो भावोत्पत्तिरिति अनिमित्तत इति प्रथमा तात् तथैव अनिमित्ता भावोत्पत्ति रत्नस्य तथामाम प्रतीत घटकाद्युत्पत्ति न कारणनियमा अन्यनियमात् कण्टकतैक्ष्ण्याद्युपलम्भात् तैक्ष्ण्यं संस्थानविशेष आस्पदात् मयूरचित्राणिपरितः। अवधिनियतत्वात् नियतावधिकत्वाकाङ्क्षानाम् कार्य्यस्य नियतकालावच्छिन्नत्वादिति भावः न हेतुनिषेध न कारण प्रतिषेध न भूतिनिषेध न भवनप्रतिषेध स्वानुपाख्यविधि स कार्य्यम्, अनुपाख्यम् अलीक तथा विध कारणतावत्वात् न नैव स्वभाववर्णना स्वभावस्य हेतुत्वम् इति समुदितार्थ इति। अकस्मात् यत्र किञ्चनी यत्नि अनुमावपर तदा तस्य तत्वा स्वभावात् स्वभाव भवन तत्त्वे यदि तु भवनमित्र वा तत्ता ध्रुवत्व तत्र ननु भावविरुद्ध भवननिषेधोऽयम् कि अवधानमत्र कार्यैनपि सत्ता भवतीत्यन्यथात् यत्र मध्येऽस्यानुपपत्त्या तत्तत्परः इति भवत्येव च। ……… विना प्रतीत पदार्थो वा निषेधपरता इति कौशल्

स्वं कार्यम्, अनुपाख्यम् अलीकम्। अवधेर्नियतत्वे, नियतावधिक कार्यदर्शनात् अनियतावधिकत्वे च कादाचित्कत्वव्याकोप इति भाव. ॥ ५ ॥

नन्वनादिरेव कार्यकारणप्रवाहः कादाचित्कत्वान्यथानुपपत्त्या कारणसत्ता वह्नित्वावच्छिन्नस्य तृणादिव्यभिचारितया तृणाद्यकारणत्वे ,कादाचित्कत्वव्याकोप कारणान्तरस्य च वक्तुमशक्यत्वात्। तत्र वह्न्यनुकूलैकशक्तिमत्त्वेन कारणता शक्तिश्च पदार्थान्तरं प्रसिध्यति नाना अनित्ये अनित्या "नित्ये नित्यैव सा शक्तिः

तदुभय निरस्यति हेतुभूतीति। यदि विशिष्ट एव नञोऽन्वयात् हेतुप्रयोज्यसत्ताभावो लभ्यते तदा एकविशेषनिषेधस्य विशेषान्तरप्रापकत्वात् पर्युदासवृत्त्या वा हेतुव्यतिरिक्तः लभ्यते, हेतुव्यतिरिक्तश्च कार्यं स्वरूपम् अलीकत्व तथाच स्वानुपाख्यविधि वा नियमति स्वानुपाख्यं ति, यदि नञ्काक्वादिति मन्द अत अध्याहार्य अथवा तदा अभावादेव कार्यस्य कादाचित्कत्वमित्यर्थं, तदाह, स्वभावेति। तदभवतीति हेतु भूतिनिषेधपक्षे स्वानुपाख्यविधिपक्षे चेत्यर्थं, प्रथमपक्ष अभिप्रेत्याह, अहेतुकत्वमिति, हेतुनिषेधपक्ष कार्यस्य हेतुनिरपेक्षत्वमर्थं, भूतिनिषेधपक्षे कार्यस्य अनुत्पत्तिकत्वमर्थं, अन्यपक्षमभिप्रेत्याह, अलीकहेतुकत्वमेवेति, न च अन्ते कार्यहेतुकत्वम् अलीकहेतुकत्व वा। कथम् अलीकहेतुकत्वे पर्यवसन्नोत्युक्ति सङ्गच्छते इति वाच्यम्। तत्र कार्यस्य कार्यपूर्ववर्तित्वासम्भवात् कार्यहेतुत्व न सम्भवति अत. कार्यहेतुत्वकल्पेऽपि अलीकहेतुकत्वे पर्यवसानम् अत एव पर्यवस्यतीति। अनियतावधिकत्वे कार्यस्य नियतकालावच्छिन्ने, कादाचित्कत्वव्याकोप पूर्वोक्तकादाचित्कत्वव्याघात इत्यर्थः ॥ ५ ॥

कादाचित्कत्वस्य सहेतुकत्वव्यभिचरितत्वात् न सहेतुकत्वानुमापकत्वम् इत्यपि स्याच्छङ्का निराकरोति, नन्वनादिरेवेत्यादिना ननु मते तृणादिजन्यतदा कथ तदन्यभावेन कादाचित्कत्वं सहेतुकत्वव्यभिचारि इत्यत आह, वह्नित्वावच्छिन्नस्य तृणसमवधान विनापि, मण्यादिसमवधानेन मन्त्रादिसमवधाने विनापि तृणसमवधानात् वह्न्युत्पत्तेः न तृणादिकं वह्निकारणम्। ननु तृणादि कारणत्वाभावेऽपि तृणादिभिन्न वह्निकारणमस्तु इत्यत आह,

नित्ये भावहेतुजा इति मत्सिद्धान्तात्। वह्न्यनुकूला तृणारणिमणिनिष्ठा शक्तिर्नित्येति तु मतान्तरम्। न्यायमतन्तु तृणादित्वावच्छेदक वैजात्यमेव विजातीयेष्वेकजातीयकार्य्यानुकूलशक्तिकल्पने धूमादिना वह्न्यनुमानं न स्यात् न स्याच्च तृण फुत्कारसमवधानस्य निर्मन्थनारणिसमवधानस्य प्रतिफलितरविकिरणमणिसमवधानस्य च प्रतिनियम कारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्यैव कारणतावच्छेदकान्तरावच्छिन्नसमवधाने कार्य्यजनकस्य दृष्टत्वात् फुत्कारमणिसम्बन्धादितोऽपि वह्न्यापत्ते। यदि च तृणफुत्कारादिसम्बन्धादिषु वह्न्यनुकूला एका शक्ति कल्प्यते तदा नैतत् समाधानं परन्तु तार्णवह्न्यादिनिष्ठ वैजात्यं प्रत्यक्षसिद्ध दीपत्वादिवदिति न पदार्थान्तरशक्तिकल्पनम्। अमुमर्थमाह —

कारणतायां च न। तथाच सहेतुकत्वस्य कालिकत्वव्याप्यत्वं [illegible] एवस्य सहेतुकत्वव्याभावात् [illegible] कदा [illegible] सहेतुकत्वं [illegible] अन्य सिद्धो न [illegible] ईश्वरसिद्धिरिति भाव अथ मीमांसक [illegible] तद्व्याप्तिमान्, वह्न्यनुकूलशक्तिमत्त्वं वह्न्यनुकूलत्व मीमांसकाभिमतमेवेत्य अथ [illegible] प्रतिव्यक्तिमत्त्वादपि न [illegible] भावहेतुजो भाव [illegible] यो हेतु [illegible] शक्तिजातं [illegible] तथाच [illegible] शक्ति [illegible] यो हेतु [illegible] तन्निष्ठशक्ती [illegible] न तु [illegible] भाव तत् सिद्धान्तात् मीमांसकसिद्धान्ताविरुद्ध [illegible] मतम् [illegible] न्यायमतन्त्विति [illegible] तथाच [illegible] वैजात्यस्य [illegible] व्यभिचार इति भाव [illegible] विजातीयानां [illegible] एकजातीयवह्न्यनुकूलशक्तिमत्त्वं न कारणत्वं तथा विजातीयानां वह्न्यनु [illegible] एकजातीयवह्न्यनुकूलशक्तिमत्त्वं न कारणत्वं तथाच कारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्य कारणतावच्छेदकान्तरावच्छिन्नानुभावकत्वात् [illegible] कारणतावच्छेदकत्व [illegible] [illegible] न स्यात् न भाव प्रतिनियम [illegible] कारणतावच्छेदकविशिष्ट [illegible] इत्यर्थ। फुत्कार [illegible] सम्बन्धादितोऽपीति [illegible] कारणतावच्छेदकस्य [illegible]

प्रवाहो नादिमानेष न विजात्येकशक्तिमान्।
तत्त्वे यत्नवता भाव्यमन्वय-व्यतिरेकयोः॥६॥

एष कार्यकारणप्रवाहः नादिमान् अनादिः। विजातीयेषु तृणादिषु एकशक्तिमान् न प्रवाहः। अन्वयव्यतिरेकयोस्तत्त्वे नियतत्वे निर्वाहे यत्नवता भाव्यं यत्नः करणीयः। वैजात्यं कल्पनीयमिति भावः। वह्निसामान्यं प्रति तु विजातीयोऽप्यनुगतधर्मेणैव कारणम्॥६॥

तदवच्छिन्नवह्निकारितया फुत्कारादेर्व्यञ्जकतया [illegible] सह कारितया फुत्कारं सहकारित्वेन मण्यादिकोऽपि [illegible] भावः। दीपत्वादिवदिति यथा दीपत्वम् आलोकविशेषजनकतावच्छेदकं वैजात्यं प्रत्यक्षसिद्धं तथा तृणत्वादिकमपि [illegible] विलक्षणवैजात्यं प्रत्यक्षसिद्धमिति। न पदार्थान्तरं शक्तिः कल्पनीयेति तदपेक्षया [illegible] लाघवमिति भावः। अनुमर्दनादिति [illegible] इत्यर्थः।

कार्यकारणप्रवाह इति कार्याणां कारणानाञ्च प्रवाह इत्यर्थः, न आदिमान् न अवधिमान् न [illegible] इति यावत्। तथाच कार्यस्य [illegible] न तु [illegible] न वा [illegible] भावः। विजातीयेष्विति [illegible], एकशक्तिमानिति विजातीयतृणादीनां [illegible] इत्यर्थः। ननु कथं [illegible] इत्यत आह कारिकायां तत्त्व इति। [illegible] अन्वयव्यतिरेकयोः [illegible] इत्यर्थः, वैजात्यं कल्पनीयमिति तथाच तृणादि[illegible] कल्पनीयत्वात् न व्यभिचार इति भावः। ननु [illegible] प्रति तृणादेः कारणत्वेऽपि [illegible] इति [illegible] आह वह्निसामान्यं प्रति त्विति॥६॥

ननु यथा एक एव दीपः आलोककारी वर्त्तिविकारकारी घटादिप्रकाशकारी च तथा एकमेव ब्रह्म किं वा कार्य्यकारणयोरभेदात् प्रतिपुरुष विभिन्नबुद्धेरभिन्ना प्रकृतिरेव हेतुरस्तु तथाच नादृष्टाधिष्ठातृतयेश्वरसिद्धिरित्यत्राह,

एकस्य न क्रमः क्वापि वैचित्र्यञ्च समस्य न ।
शक्तिभेदो न चाभिन्नः स्वभावो दुरतिक्रमः ॥७॥

एकस्य कारणस्य नियम्यो न कार्य्याणां क्रमः समस्य एकजातीयकारणस्य प्रयोज्यश्च न कार्य्याणां वैचित्र्यं वैजात्यं, तथाच क्रमिककार्य्यनिर्वाहकतया क्रमिककारणसिद्धिः विजातीयकार्य्यजनकतया च विचित्रहेतुसिद्धिरित्यर्थः । शक्तिभेदादेव सजातीयादेकस्मात् कार्य्यवैजात्यम् इति शङ्कां निराकुरुते शक्तिभेदो न

ननु कार्य्यस्य क्रमिकत्वं न क्रमिककारणसाधकं तथा कार्य्यवैचित्र्यमपि न विचित्रकारणसाधकम्, आलोक वर्त्तिविकार घटादिप्रकाशन विचित्रेषु च एकस्यैव दीपस्य हेतुत्वव्यभिचारादिति आशङ्काह नैव सकलकार्य्येषु एकहेतुकत्वं विजातीयकार्य्येष्वपि [illegible] एकमेव ब्रह्म वि [illegible] अभिन्ना प्रकृतिरेव [illegible] एवं एकजातीयकारणमुक्तम् । कार्य्यकारणयोः पुरुषाणां भेदात् प्रतिपुरुषम् [illegible] बुद्धीनां भेदेऽपि प्रकृतिविकारत्वात् प्रकृतेरैक्यात् एकजातीयत्वम् नादृष्टाधिष्ठातृतयेति न च [illegible] [illegible] नियम्यत्वम् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति ।

वारयितुमाह एकस्येति [illegible] नियम्यत्वं क्वापि क्रमः पि कार्य्ये क्रम क्रमिकत्वं न एकस्य न एककारणस्य [illegible] । कार्य्याणां क्रम इति क्रम क्रमिकत्वम् [illegible] एककारणजन्यकार्य्येष्वपि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कार्य्यस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कार्य्याणां वैचित्र्यमिति [illegible] [illegible] [illegible]

चाभिन्न इति। द्वौ हेतौ, न शक्तिभेदः अभिन्नो यत्, शक्ति-शक्तिमतोरभेदात्, भेदे च तस्यैव कारणत्वस्वीकारे एकमात्रकारणत्वभङ्गप्रसङ्गो हेतावप्यस्थित्यर्थः। ननु स्वभावादेव एककारणस्य विचित्रकार्यनिर्वाहकत्वम् इत्यत्राह, स्वभावो दुरतिक्रम इति। एकस्मिन् कार्ये जनयितव्ये यः स्वभावः कार्यान्तरजननकाले तस्यानुवृत्तौ दहनस्यापि जलादित्वं स्यात् स्वभावस्य दुरपह्नवत्वादित्यर्थः, प्रदीपस्येव तत्तत्कार्यसामग्रीभेदकल्पनादिति भावः ॥ ७ ॥

ननु दण्डादिर्घटादौ हेतुरस्तु न तु यागादिः स्वर्गादिहेतुरित्यत आह।

विफला विश्ववृत्तिर्नो न दुःखैकफलापि वा।
दृष्टलाभफला वापि (१) विप्रलम्भोऽपि नेदृशः ॥८॥

विश्लेषां. परलोकार्थिनां स्वर्गाद्यर्थं यागादौ प्रवृत्तिर्विफला न, न वा दुःखमात्रफलिका, प्रवृत्तेरिष्टसाधनताधीसाध्यत्वात्। न च

कारणान्तरनानोपकारकत्वाभ्युपगमे स्यात् तदा चक्रविशालीनो न स्यादित्यवधनिरेव कार्यजातस्य एकजातीयकारणजन्यत्वे बाधिकेति भावः। तज्जातीयादेककारणादिति, " तज्जातीयादिति साध्यतताभिप्रायेण, एकस्मादिति वैशाल्यताभिप्रायेण, न शक्तिभेद इति शक्तिमदादि नियामक इति शेषः। अभिन्नो यत इति शक्त्याभिन्नो यत इत्यर्थः। ननु स्वभावादेवेति, पूर्वं कार्यस्य स्वोत्पत्तिकाले स्वभावाधीनत्वं दूषितम् इदानीम् एककारणस्य स्वभावाद्वाद्यमस्येति भाव.। दहनस्यापि जलादित्वं स्यादिति एकस्मिन् कार्ये यस्य स्वभावस्य जनकत्वं कार्यान्तरेऽपि तस्यैव जनकत्वं वाच्यम् अन्यथा एकस्य स्वभावभेदापत्तिरित्यादिना इत्येकस्वभावजन्यत्वेन विजातीयकार्याणामप्येकजात्यं स्यादित्यर्थः। दुरपह्नवत्वादिति दुष्परिहार्यत्वादित्यर्थः। तत्तत्कार्यसामग्रीभेदेति कार्यसामग्रीभेदकल्पनादित्यर्थः। अन्यथा आलोकादीनां युगपदुत्पत्तिरिति ॥ ७ ॥

---

(१) दृष्टलाभफला नापि इति क्वचित् पुस्तके पाठः, स एव समीचीनः।

दृष्टलाभफला पूजा ख्याति धनादिफला तन्निरपेक्षैरपि तदाचरणात्। कश्चित् प्रतारकेण स्वर्गादिफलकतया यागादिकं प्रकल्प्य स्वयमनुष्ठाय धर्म्मितो लोकः प्रवर्त्तते इत्यत्राह, विप्रलम्भोऽपि नेष्टः इति । क एव लोकोत्तरो यः परप्रतारणार्थं नानाविधक्लेशहेतुकर्मभिरात्मानमवसादयेत्। तथाच यागादिप्रवृत्तिरेव स्वर्गादिफलकत्वे यागादेर्मानमिति ॥ ८ ॥

ननु यागादिकं स्वर्गादिहेतुरस्तु न तु तज्जन्यादृष्टं तदित्यत आह,—

चिरध्वस्तं फलायालं न कर्मातिशयं विना ।
सम्भोगो निर्विशेषाणां न भूतैः संस्कृतैरपि ॥९॥

चिरध्वस्तं यागादि कर्म्म अतिशयं तत्फलानुकूलव्यापारं विना फलाय न अलं न समर्थं चिरध्वस्तकारणस्य व्यापारद्वारैव हेतुत्वं यथा अनुभवस्य संस्कारद्वारकस्य स्मृतौ। ननु भोग्यनिष्ठमदृष्ट

यागादि प्रवृत्तिहेतुता तव [illegible] स्वर्गादिहेतुत्वेऽपि [illegible] प्रमाणाभावात् [illegible] यागादि [illegible] सिद्ध [illegible] यागादेर्मानमितीति तथाच [illegible] [illegible] [illegible] इति भाव ॥ ८ ॥

[illegible] न तु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न तु [illegible] भाव । चिरध्वस्तमिति [illegible] [illegible] इष्टसाधने [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] व्यापारद्वारैव [illegible] न च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति

कारणमस्तु इति जिज्ञासायामाह, सम्भोग इति, निर्विशेषाणाम् अदृष्टरूपगुणशून्यानाम् आत्मना सम्भोग प्रत्यात्मनियतो भोग, मुक्तेरपि अदृष्टवत्तया स्वीकृतेरपि भूतैर्न स्यात्, भूताना शरीरादीना सर्वात्मसाधारणत्वात् तददृष्टाकृष्टैरेव शरीरेन्द्रियादिभि. सम्भोगजननादित्यर्थ. ॥ ८ ॥

ननु भोग्यादिनिष्ठ एव धर्मविशेषोऽतीन्द्रिय प्रतिनियतभोगादि

तदृजनकत्वात् कृतिमतामनुभवत्वादिति । ननु यावत्सर्वेषु प्रति शरीरेन्द्रियसम्बन्ध मादिविशिष्टा हेतुत्वनियमाय ननु यावत्सम्बन्धविशेष भोग्यादेरपेक्षणे कतथा च तद्धटीकाय तदेव सर्वेषामसम्भवे यावत्सम्भोगकत्वे व्यर्थमित्याह इति, नन्विति सम्भोग इति, तथाच यावत्कार्यादृष्टवत्त्वेन अनुगतेन प्रत्यात्मनियतभोगा नुपपत्तिरिति भाव । तत्र हेतुमाह सर्वात्मसाधारणत्वादिति यावत् सर्वभूतसंयोगाद् भोगित्वेन शरीरादीना तत्तात्मगुणत्वादित्यर्थ । तथाच अदृष्टस्य भोग्यनिष्ठत्वे भोग प्रति स्वाश्रयसंयुक्तत्वसम्बन्धेन अदृष्टगुणस्य कारणता गुणत्वात्तत्कर्मसम्बन्धेन गुणान्तर भोगापत्तिरिति भाव । न च तत्पुरुषीयत्वं प्रति तत्पुरुषीयत्वागमत्वादृष्ट हेतुरिति विशिष्य कार्यकारणभावात् न तदापत्तिरिति वाच्यम् । पुरुषविशेषमन्तर्भाव्य अनन्त कार्यकारणभावकल्पनापेक्षया तत्तदात्मनिष्ठत्वसम्बन्धा भोगादृष्टयो कार्यकारण भावस्य लघुत्वात् । ननु भोग्यनिष्ठादृष्टं विना कथं भोग्यविशेष इत्यत आह तत्र दृष्टादृष्टैरवेति, तथाच तत्पुरुषीयादृष्टजन्यशरीरादिभोग प्रति स्वजनकादृष्टवत्त्वसम्बन्धेन भूताना हेतुत्वात् भोग्यविशेष नानुपपत्तिरिति भाव । न च भोग्यनिष्ठादृष्टस्य "भूता सम्भिन्नमदृष्टे" इत्यनेन पूर्वमेव निरस्तत्वात् "सम्भोगो निर्विशेषाणाम्" इत्यस्य पौनरुक्त्य मिति वाच्यम् । "सम्भोगो निर्विशेषाणाम्" इत्यादि प्राकृतस्यैव विवरणत्वेन पौनरुक्त्या सम्भवात् । न चादृष्टस्य भोग्यनिष्ठत्वेऽपि अदृष्टाधिष्ठातृतया ईश्वरसिद्धिप्रसङ्गात् अदृष्टस्य आत्मनिष्ठत्वसाधनमयुक्तमिति वाच्यम् । अदृष्टाधिष्ठातृतया ईश्वरसिद्धि सम्भावनया आत्मनिष्ठत्व, न भोग्यनिष्ठत्वमिति अनुमानमनुरुध्येन अदृष्टस्य आत्मनिष्ठत्व साधनादिति ॥ ८ ॥

ननु यद्वा शब्दगुणमाश्रित्य भोगसाधनवनितादिशरीरे भोगजनकतावच्छेदिका

नियामकोऽस्तु यथा दाहादिनियामका वह्न्यादिनिष्ठ शक्तिभेद अन्यथा तादृशादेव करतलानलसंयोगात् सति प्रतिबन्धकेऽपि दाहापत्ते। न च मण्याद्यभाव एव कारणमस्त्विति वाच्यम्। कारणस्य भावत्वव्याप्यत्वात् किन्तु शक्तिनाशं करोतीति मण्यादि प्रतिबन्धक उच्यते तथाच शक्तिः स्वीकार्या इत्यत आह।

भावो यथा तथाऽभावः कारणं कार्य्यवन्मतः।
प्रतिबन्धो विसामग्री तद्धेतुः प्रतिबन्धकः॥ १०॥

यथाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां भावो ध्वंसः कार्य्यं तथाऽभावः कारणमपि कारणत्वं भावत्वव्याप्यमित्यस्याप्रयोजकत्वात्। यत्किञ्चित्कारणस्य प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिरित्यत आह प्रतिबन्ध इति विसा-

---

मणि [illegible] वा च [illegible] [illegible] कारणात् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सति [illegible] [illegible] ननु [illegible] [illegible] [illegible] कारणानि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible]।

कारिकार्थ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कारणतावच्छेदकान्वयव्यतिरेकानु-विधायक [illegible] [illegible] कार्य्यं तथा [illegible] कारणम्। ननु कारणत्वं भाव

मणौ कारणाभावः, स च प्रकृते मण्याद्यभावस्याभावो मण्यादि तत्समवधानहेतुं पुरुष एव प्रतिबन्धकः, स्वार्थे कप्रत्ययेन च मण्यादौ प्रतिबन्धकपदप्रयोग इति भावः। मीमांसकास्तु उत्तेजकाभावकूट-विशिष्टमण्यभावत्वेन हेतुत्वे गौरवात् लाघवाच्छक्तिर्नित्या वह्न्यादौ कल्प्यते। प्रतिबन्धके सति शक्तिकुण्ठनम्। यत्तु शक्तिः प्रथमतो वह्निकारणजन्या वह्निनिष्ठा, प्रतिबन्धकेन च तस्या विनाशे उत्ते-जकेन च पुनर्जननम्। न च शक्तेरनियतहेतुकत्वम् इति वाच्यम्। शक्त्यनुकूलशक्तिमत्त्वेन कारणत्वादिति, तन्न, वह्निनिष्ठनानाशक्तिकल्पनापेक्षया उत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावस्यैकस्यैव परं हेतुत्वौचित्यात्। तथाचाकुण्ठितशक्तिरेव तत्र कारणतावच्छेदिका कल्प्यते

तत्साध्यत्वमिति नियमे व्यभिचार इत्यत आह कार्यवदिति, यथा घटध्वंसाभावस्य किञ्चिदनियतोपादानेन किञ्चिदवच्छिन्नत्वं तथा अभावस्य किञ्चिदवच्छिन्नत्वं पूर्ववर्तित्वेन किञ्चित्कारणत्वं, तत्तथा कारणतावच्छेदके तुल्ययुक्त्या व्याप्यत्वव्याप्यत्वं अपि स्यात् इति भावः। ननु मण्याद्यभावस्य कारणत्वे सिद्धे मण्यादेः प्रतिबन्धकत्वं भवतु पाञ्चे तत्र मण्यादौ कथं सम्भवति, प्रतिपूर्वकबन्धधातूत्तरकर्तृविहितण्वुल्प्रत्यय-सिद्धप्रतिबन्धकपदेन प्रतिबन्धकत्वं बोधनात् अचेतने मण्यादौ तत्कर्तृत्वाभावात् मण्यादौ तद् व्यवहारो भाक्त एवेत्याह व्याख्यातृणाम् अकिञ्चित्करत्वमिति। प्रतिबन्धकपदप्रयोग इति, तथाच प्रतिबन्धकसमवधानहेतुभूतपुरुष एव, प्रतिबन्धकपदस्य मुख्यार्थ इति भावः। एवञ्च मण्यादिनिष्ठदाहानुकूलातिरिक्तशक्तिकल्पनायाः सिद्धा भाक्तानुमानेन आर्षादिप्रत्यक्ष-सिद्धिरिति तात्पर्यम्। न च [illegible] भोग्यत्वनियमः कथं तथा भाग्यानां भाग साधनत्वमिति वाच्यम्। यथा वह्न्यादि वैजात्येनैव दाहादिहेतुतया तथा भाग्यवतां वह्न्यादीनामप्यदृष्टसम्बन्धतावच्छेदकवैजात्यादिनैव हेतुत्वात्। न चाभावेन प्रत्यक्षं न तु भोग्यत्वनियमः किं विनिगमकमिति वाच्यम्। अनन्तभोक्तृनिष्ठानन्तादृष्टकल्पनापेक्षया एकशक्तिनिष्ठादृष्टकल्पनस्यैव लघुत्वात्। उत्तेजकाभावकूटत्वादि, तत्पक्षस्य प्रतिबन्धक तावच्छेदकीभूताभावप्रतियोगित्वं, उत्तेजकाभावविशिष्टत्वे प्रतिबन्धकत्वेन इति तावच्छेदकीभूताभावप्रतियोगिनो उत्तेजकादेरुत्तेजकत्वम्। शक्तिकुण्ठनमिति,

इत्याह । तत्र, शक्तिकुण्ठने प्रतिबन्धकस्य हेतुत्वमुत्तेजकस्य कुण्ठितत्वविनाशकत्वमित्याद्यनन्तशक्तिकल्पनापत्तेरिति दिक् ॥ १० ॥

ननु "व्रीहीन् प्रोक्षति" "व्रीहीनवहन्ति" इत्यत्र प्रोक्षणजन्य काल्पतरभाव्यवघातजनको व्यापारो व्रीहिनिष्ठ कल्प्यते, 'प्रोक्षिता एव व्रीहयोऽवघाताय कल्पन्ते" इति वाक्यशेषात्। किञ्च यो यद्दुत्पन्नाश्रितया क्रियते स तन्निष्ठफलजनकव्यापारजनक यागवत् किञ्च व्रीह्यादीनामापरमाणुत्वप्रसङ्गे व्रीह्यादिनियमानुपपत्ति । एवं मायकर्षणादिना भूमिनिष्ठा कृषिजन्या शक्तिर्निर्वाच्या ।

अत्रोत्तरम् ।

कुण्ठन [illegible] मीमांसकमते शक्तिनिष्ठ [illegible] मीमांसक [illegible] इति [illegible] कदाचित् [illegible] इति [illegible] ॥ १० ॥

मीमांसकः पुन [illegible] व्रीहि [illegible] इति [illegible] व्रीहिनिष्ठमिति [illegible] इति [illegible] "[illegible]" इति [illegible] इति [illegible] इति [illegible]

संस्कारः पुंस एवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिः ।
स्वगुणाः परमाणूनां विशेषाः पाकजादयः ॥ ११ ॥

प्रोक्षणादिभिः संस्कारोऽदृष्टं पुंस एव पुंसि दृष्टं स्वीकृतं, प्रतिव्रीहि नानाशक्तिकल्पनापेक्षया एकस्यैवादृष्टस्यात्मनिष्ठस्य प्रोक्षणादिजन्यावघातजनकस्य लाघवेन कल्पनात् दृष्टद्वाराभावे सति विहितस्य कालान्तरभाविफलानुकूलस्य धर्मजनकत्वकल्पनाच्च । संस्कृतो व्रीहिरिति प्रत्ययबलाच्च तस्य स्वरूपसम्बन्धेनैव व्रीहिनिष्ठत्वं कल्प्यते एतेनाभिमन्त्रितपयःपानवादादावपि तत्तत्फलानुकूलमदृष्टं पुरुषनिष्ठम् । व्रीहीनिति च शत्रून् प्रोक्षति इत्यादावपि प्रोक्षणादिजन्यजलसंयोगादिरूपपरसमवेतक्रियाजन्यफलशालितया कर्मता । यो यद्गतफलार्थितया क्रियते स तन्निष्ठफलजनकव्यापारजनक इति च धातुनिष्ठधात्वर्थक्रियमाणत्वेनादौ स्वनिष्ठफलजनके व्यभि

कुर्वन्ति चकारेण च व्रीह्यादिपरत्वस्य [illegible] न पृथक् पृथक् प्रति व्रीह्यादौ नैव प्रोक्षणादिजन्यातिशय इति भावः । दोषान्तरमाह लाघवेनादि तथाच [illegible] व्रीह्यादिनिष्ठसंस्कारकल्पना [illegible] व्रीह्यादौ नेति भावः । एवञ्च प्रतिव्रीहि तदुत्पादने न गौरवञ्च न [illegible] प्रतीति पूर्वपक्षाशयः ।

न प्रोक्षणादिजन्यातिशयविशेषात्मा तस्य व्रीहिनिष्ठत्वं न सिद्धान्तीत्याह पारिभाषिकः संस्कार इति प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिरिति प्रोक्षणाभ्युक्षण [illegible] परिशीलितम् । अथवा [illegible] व्याख्यायाम् एकस्यैवादृष्टस्येति [illegible] स्वीकर्तुमुचितं तथाच कालान्तरभाविफलानुकूलो व्यापारो लाघवेन एक एव सिद्ध[illegible] तस्य व्रीहिनिष्ठत्वे [illegible] न च [illegible] तत्त्वात् । [illegible] अधिकरणोऽप्यत्र एवा [illegible] विहितम् । दृष्टद्वाराभावे सतीति दृष्टद्वाराभाव सतीत्यर्थः, [illegible] अधिकारवाचकात् [illegible] सार्थकम् । [illegible] प्रोक्षणम् अदृष्टजनकं दृष्टद्वाराभावे सति कालान्तरभाविफलजनकतया विहितत्वात् [illegible] इति ।

चारि। यवाद्युत्पत्तिनियमार्थमाह स्वगुणाः परमाणूनां पाकजादयो विशेषा विशेषकाः, तेन पाकजरूप-रसादिविशिष्टाः परमाणवस्त-त्कार्यमारभन्ते। चिकित्साशास्त्रे तु धातुसाम्यमेव भेषजपानस्य रोगादिनाशे फले जनयितव्ये द्वारमिति भावः ॥ ११ ॥

ननु, अधिकरणादृष्टस्यात्मसमवेतत्वादसिद्धिरत आह, सत्त्वेति [illegible] स्वरूपसम्बन्धेनेति [illegible] [illegible] स्वरूपसम्बन्धेन [illegible] [illegible] अदृष्टस्य [illegible] इति [illegible] तत्र [illegible] [illegible]। ननु तथापि अभि-मन्त्रितपयःप्रभृतौ [illegible] शक्तिः [illegible] अत आह, एतेनेति [illegible] [illegible] अभिमन्त्रितेति, अभिमन्त्रितस्य [illegible] अभिमन्त्र-[illegible] संस्कारविशेषानुकूल[illegible], [illegible]। न च [illegible] संस्कार [illegible] न [illegible] इति वाच्यम्। [illegible] [illegible] स्वरूपसम्बन्धेन [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] 'कर्मत्वं', [illegible] [illegible] कर्मत्वप्रत्यय। [illegible] स्वरूपसम्बन्धेन क्रिया-[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] कर्मत्वात्। यथा [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तथा [illegible] [illegible] न [illegible], [illegible]। यो [illegible] [illegible], यो [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]। न च [illegible] [illegible] इति वाच्यम्। "[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible]। न च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] इति वाच्यम्। [illegible] [illegible] [illegible]। तत्र [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ननु यत्र पाकजेन विशेषस्तत्र वाय्वादौ कथमुद्भूतस्पर्शादि, करकादौ च प्रतिरुद्धं द्रवत्वमिति, कथञ्च प्रतिमादौ प्रतिष्ठादेरुप योगः, तथाच प्रतिष्ठाजन्या प्रतिमाशालादिस्पर्शनाश्या पूज्यता प्रयोजिका स्वीकार्य्या इत्यताह,—

निमित्तभेदसंसर्गादुद्भवानुद्भवादयः ।
देवताः सन्निधानेन प्रत्यभिज्ञानतोऽपि वा ॥१२॥

निमित्तभेद अदृष्टभेद, देवता प्रतिष्ठाविधिना सन्निधानेनाह ङ्कार ममकारादिना आराधनीयतामामादयन्ति, प्रतिष्ठाविधिना

नाशाद्यभावात् । अनुष्ठापयितीति धातोः भिक्षया यत्र पित्र भक्ता तेषां सत्य विकार निष्ठमि । एव आधकर्षणादिनापि न मन्त्रजन्मनि किन्तु कथमेव पुरुषभिन्नाः मती करणानन्तर चिन्तयता मूर्त्तिर्भवती, पचपरमितैरयुक्तदोषम् ॥ ११ ॥

ननु चित्राय्वादौ उद्भूतस्पर्शादि नास्त्येव च, नास्ति किम् अपि करकादौ द्रवत्वमपि तत्र न सर्वत्र इत्यादौ प्रतिरेव नियामिका वक्तव्या स्वीकार्या, एवं प्रतिमादौ प्रतिष्ठा विधिना पूज्यताप्रयोजक प्रतिरेव वाच्या इति मीमांसक मतं मनसिकृत्याह । कारि कायां निमित्तभेदसंसर्गादिति अदृष्टविशेषसहकृतयोगादित्यर्थः । उद्भवानुद्भवादय इति उद्भूत अनुद्भूतस्पर्शादि, अनुद्भूत उद्भूतत्वमपि प्रतिबद्धद्रवत्वादिरुपं । तथाच उद्भूतस्पर्शादिक अदृष्टविशेषप्रयोज्यं तत्रैवादृष्टजन्यमिति भावः । आराधनी यतामिति प्रतिपाद्य इति शेषः । आराधनीयत्वञ्च देवानीतिर्वैधुक्तिचाराधकत्वं दैवतञ्च मन्त्रीभिधेयमन्त्रस्वचकत्वाद्दौर्ल्लभ्यत्वम् । केचित् देवानां अन्यदीयत्वाभावात् भौतिकज्ञान अन्यदीयत्वज्ञापकीर्यत्वया आराधकपदार्थ कर्मत्वञ्च भौतिकज्ञानविषयत्वम् इत्याह । तत्र । अशरीरस्य परमेश्वरस्य अन्यज्ञान अन्यदीयत्वज्ञानेऽपि प्रतिमादौ पूजनीयस्य शरीरिणो विष्णुदेवताद्यत्वे बाधकाभावात् । अतएव आन्दोलनप्रकाशिकायां तत्र दीपककाशदर्शनेन विष्णु पूजनादिव्यादौ पौराणिकवचनं बालकवृन्दम् । एतेन परमेश्व रस्य अन्यज्ञानाभावात् आहङ्कारज्ञानक्षयोरहङ्कार ममकारयो वाध तत्र सम्भव इति पूर्वपक्षोऽपि निरस्तः । अशरीरस्य परमेश्वरस्य अन्यज्ञानाभावेऽपि शरीरिणो विष्ण्वादे राहङ्कारममकारसम्भवात् । अहङ्कार-ममकारादिनेति सन्निधानेनेत्यस्य विवरणं यथार्थ-

देवतानां प्रतिमादौ अहङ्कारममकारौ, चाण्डालादिस्पर्शे च तादृगभिमानाभावः। देवतार्चनत्वविवादेऽपि यथार्थपूजितत्वधीः प्रतिष्ठितत्वधीश्च चाण्डालादिस्पर्शाद्यभावविशिष्टा पूज्यतानियामिका, तत्र चोपयोगिनी प्रतिष्ठा। वस्तुतस्तु प्रतिष्ठाकालीनयावदस्पृश्यस्पर्शादिसंसर्गाभावः प्रतिष्ठाध्वंसकालीनः पूज्यताप्रयोजकः "प्रतिष्ठितं प्रपूजयेदिति" श्रुतेः प्रतिष्ठाध्वंसस्यैव प्राप्तेरिति दिक् ॥ १२ ॥

पूजितत्वधीरित्यादिक [illegible] [illegible] विवरणम्, अहङ्कार अहमित्य प्रतिनियत-रूप, ममकार, प्रतिमादावपि [illegible] [illegible] । न च देवताना विशेषदर्शनात् [illegible] [illegible] [illegible] इति वाच्यम्। विशेषदर्शनसत्त्वेऽपि [illegible] [illegible] [illegible]। न च [illegible] [illegible] [illegible] प्रतिमादौ पूज्यत्वमिति वाच्यम्। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] पूजितत्व [illegible] प्रतिष्ठित-धीरेति। [illegible] इति [illegible] [illegible] संवर्णनम् [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] प्रतिष्ठा [illegible] [illegible] न पूज्यताप्रयोजक, न च [illegible] [illegible] [illegible] प्रतिष्ठाया [illegible] [illegible] पूज्यता-[illegible] [illegible] इति वाच्यम्। तत्र प्रतिष्ठाद्वितीयक्षणे [illegible] तृतीय-क्षणे प्रतिष्ठाध्वंस तत्र द्वितीयक्षण [illegible] प्रतिष्ठाध्वंसकालीनत्वा-भावात् [illegible] [illegible] द्वितीयक्षणेऽपि [illegible] [illegible] पूज्यतापत्ते-रिति चेत्, न, प्रतिष्ठाध्वंस [illegible] [illegible] पूज्यताप्रयोजकत्वविव-क्षणात् [illegible] प्रतिष्ठाध्वंस [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तत् [illegible] तत् न। [illegible] [illegible] [illegible] पूज्यतायामिति विभाव-नीयम् ॥ १२ ॥

ननु तुलापरीक्षादौ परीक्षाविधिना शुद्धिमुखादौ जन्यते तथा गमनोद्वमनादिकं फलं जन्यते, इत्यत आह,—

जयेतरनिमित्तस्य वृत्तिलाभाय केवलम् ।

परीक्ष्यसमवेतस्य परीक्षाविधयो मताः ॥ १३ ॥

जयस्यादितरः पराजयः, तन्निमित्तस्याऽदृष्टस्य परीक्षणीयपुरुषसमवेतस्य वृत्तिलाभाय फलानुकूलसहकारिलाभाय परीक्षाविधयो मताः स्वीकृताः । योऽहमनेन परीक्षाविधिना तुलामारूढः सोऽहं पापवान् निष्पापो वेति ज्ञानं सहकारि । यद्वा वृत्तिलाभाय जननाय, तथा च प्रतिज्ञानुरूपां शुद्धिमपेक्ष्य धर्मोऽशुद्धिमपेक्ष्याधर्मो जन्यते । एतेन ब्रह्मवधाकरणादिना पुण्यस्याजननात् कथं तस्य सहकारि तादृशज्ञानं स्यादित्यपि परास्तम् ॥ १३ ॥

सांख्यास्तु पुरुषश्चैतन्यात्मकः अकारणम् अतएव कूटस्थो नित्यः । प्रकृतिस्त्वचेतना परिणामिनी नित्या एका, प्रकृतेः प्रथमः परिणामो

ननु मतान्तरादृष्टस्येति 'तयोः जयपराजययोः अदृष्टस्य शुभाशुभादृष्टस्य जयनिमित्तस्य धर्मस्य पराजयनिमित्तस्याधर्मस्येति यावत् परीक्षणीयपुरुषेति पापतदभावयोरन्यतर... न निर्णेयपुरुषस्य फलानुकूलेति तादृशापवादैकविषयानुकूलस्य ज्ञानं सहकारि... यतीति यत्नुत पापवान् निष्पापो वा तुलारोहणकाले सोऽहं पापवान् निष्पापो वा इति ज्ञानम् आत्मप्रत्ययात्मकं जायते तादृशज्ञानस्य पूर्वकृतकर्मजनितादृष्टसह-कारित्वं तेन च गमनोद्गमनौ जयपराजयौ च जायेते इति भावः । इदि निष्पाप-फलम् अशुद्धि पापम् । तथाच पापाभावज्ञो योऽहमनेन परीक्षविधिना तुलामारूढः सोऽहं निष्पाप इति प्रतिज्ञा परीक्षाकाले करणकरणस्य तत्र यदि सत्यप्रतिज्ञा भवति तर्हि तत्सहकृतपरीक्षाविधिना धर्मो जायते अन्यथा चेत् असत्यप्रतिज्ञा भवति तादृशकर्मणैव अधर्मः गमनोद्गमनादिकं जयपराजयश्च भवति इति यदस्यादित्यस्य तात्पर्यम् ॥ १२ ॥

प्रधानमनुत्पाद्य निवर्तते सांख्याभिमतं अकारणम् अपरिणामी उच्यते परि

बुद्धिर्महत्तत्त्वं, तत्राष्टौ धर्मा ज्ञानाज्ञानैश्वर्यानैश्वर्य वैराग्या-वैराग्य धर्माधर्मरूपा, बुद्धि सुख दुःखेच्छा द्वेष प्रयत्न धर्माऽधर्माश्चेत्यष्टौ वा, भावनायास्तैरनङ्गीकारात् अनुभवस्यैव स्मृतिकाले सूक्ष्मतयावस्थानात्। अचेतनायाः प्रकृतिकार्याया बुद्धेश्चैतन्याभिमाना-न्यथानुपपत्त्या स्वाभाविकचैतन्यस्वरूप. पुरुष सिद्ध. धर्म धर्मिणोर-भेदात्। तत्र प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारस्तस्माद्रूप रस गन्ध स्पर्श

[illegible] इव कारणत्वादिति। [illegible], [illegible] परिणामिनीति [illegible] परिणाम [illegible]। [illegible] प्रकृतिका [illegible] सत्त्वगुणात्मि [illegible]। [illegible] तमोगुण [illegible]। [illegible] बुद्धात्मक [illegible] महत्तत्त्व [illegible] प्रकृति पुरुषविवेक [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] धर्म [illegible] [illegible] बुद्धिधर्मत्व [illegible] बुद्धि [illegible] [illegible] धर्माधर्माविति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] चैतन्यस्वरूप इति, [illegible] [illegible] धर्म धर्मिणोरिति। [illegible] पञ्च महाभूतानि [illegible] [illegible] आकाश [illegible]। [illegible] इन्द्रियाण्येकादश, महाभूतानि पञ्च [illegible] प्रकृति [illegible] पुरुष [illegible]

शब्दतन्मात्राणीति सप्त, चक्षुस्त्वग्घ्राणरसनाश्रोत्रमनांसि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि इन्द्रियाणि तन्मात्रैः पञ्च महाभूतानि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानि जायन्ते। तदुक्तम् "मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त। षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ।" पञ्च महाभूतान्येकादशेन्द्रियाणि चेति षोडश। चैतन्यस्य नित्यस्य स्वाभाविकेष्टानिष्टविषयावच्छिन्नत्वस्वाभाव्येऽनिर्मोक्षः स्यात्, प्रकृत्यधीनत्वेऽपि विषयावच्छेद्यत्वस्य प्रकृतेर्नित्यतया तथैवानिर्मोक्षप्रसङ्गः, घटादेरनित्यस्यापि स्वाभाविकचैतन्यावच्छिन्नत्वे दृष्टादृष्टविभागानुपपत्तिश्च, इन्द्रियमात्रापेक्षो यदि विषयचैतन्यावच्छेदस्तथापि स्वाप्नज्ञानानुपपत्तिरतो मनः स्वीकार्यं यत्सम्बन्धेन इन्द्रियस्य विषयीयचैतन्यावच्छेदनियामकत्वम्। स्वप्नदशायां व्याघ्रत्वाभिमानिनो न नरोऽहमित्यभिमानः अतस्तन्नियमनाय नियतविषयाभिमानव्यापारकोऽहङ्कारोऽपि स्वीकार्यः। जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु श्वासप्रश्वासदर्शनात् यस्यायम् यदनुवर्तते तदनुमितश्च ।

विकृतीनामन्यत्वोत्पत्तिरिति तात्पर्यमिति भावः । ननु नित्यमेव चैतन्यं शब्दादिविषयसम्बद्धमस्तु किं महदादिस्वीकारेण इत्याशङ्कायामाह चैतन्यस्येति स्वाभाविकेति स्वाभाविकम् अन्यानपेक्षमेव यत् इष्टानिष्टात्मकविषये सह अवच्छिन्नत्वं अवच्छेद्यत्वम् [illegible] इति यावत् तत्स्वभावे तत्स्वरूपत्वे इत्यर्थः । अनिर्मोक्ष स्यादिति तथाच चैतन्यस्य नित्यत्वात् सर्वत्र चैतन्यात्मकपुरुषस्य विषयसम्बन्धात् मोक्षो न स्यात् विषयसम्बन्धस्य सर्वदैव भोग्यत्वात्, [illegible] महदादिस्वीकारस्य [illegible] नियामकत्वमिति भावः । ननु प्रकृतेरेव विषयावच्छेद्यत्वनियामकत्वमस्त्वित्यत आह प्रकृत्यधीनेति । ननु [illegible] इत्यत आह घटादेरिति दृष्टादृष्टविभागानुपपत्तिश्च [illegible] इष्टं न तदानीं [illegible] व्याघ्रज्ञानानुपपत्तेः [illegible] इन्द्रियार्थविषयसम्बन्धं [illegible] स्वाप्नव्याघ्रादि [illegible] तदनुपपत्ति

प्रागुक्तभावाष्टकयोगि स्तोकार्थम्। तस्य ज्ञानरूपपरिणामेन सम्बद्धो विषयः पुरुषस्य स्वरूपतिरोधायकः, एवञ्च बुद्धितत्त्वनाशादेव विषयावच्छेदाभावात् पुंसो मोक्षः। भेदाग्रहाच्च चेतनोऽहं करोमीत्यभिमानः। तदुक्तं "प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्माणि सर्वशः। अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते" इति। सा च बुद्धिरंशत्रयवती, पुरुषोपरागः विषयोपरागः व्यापारावेशश्चेति, ममेदं कर्त्तव्यमित्यत्र ममेति चेतनोपरागः बुद्धिचेतनयोर्भेदाग्रहात् अतात्त्विकः, इदमिति विषयोपरागः, तदुभयायत्तो व्यापारावेशः। बुद्ध्यारोपितचैतन्यस्य विषयेण सम्बन्धः ज्ञानं, ज्ञानेन सम्बन्धश्चेतनोऽहङ्करोमीत्युपलब्धिरित्याहुः। अत्राह,—

१।

भोगापवर्गमार्ग इति कपिलमतं, तथाच चैतन्यावच्छिन्नत्वम् उपाधिभेदेन स्तोकार्थमिति भाव। अहङ्कारस्तोकारि बुद्धिमाह, अहङ्कारस्यामिति, अहङ्कारार्थं "नियतविषयाभिमानविशेषाश्च मनो निराकारः [illegible] स्तोकार्थं अथवा अनियतविषयाभिमानापत्ते, तदापाद्यहङ्कारस्तोकारि [illegible] एवाभिधान इति नियतविषयाभिमानविशेषः। नियतविषयाभिमानीति नियत नियमित विषय [illegible] [illegible]

कर्तृधर्मा नियन्तारश्चेतिता च स एव नः ।
अन्यथाऽनपवर्गः स्यादसंसारोऽथवा ध्रुवः ॥ १४ ॥

कृतिसमानाधिकरणास्तावद्धर्माधर्मौ द्वेषेच्छा भोगस्य कृतिसामानाधिकरण्यात्। एवञ्चेतिता चेतनः स एव कृतिमानेव योऽस्माकं मतः चेतनोऽहं करोमीति प्रत्ययबलात्। दूषणान्तरमाहान्यथेति। यदि बुद्धिर्नित्या तदा बुद्ध्युपहितात्मनः सर्वदावस्थानात् अनिर्मोक्षः स्यात् यद्यनित्या तदोत्पन्ना नाश्या अनित्यभावत्वात्, तस्याभावात् तदा च तदुत्पत्तेः प्राक् तदाश्रितधर्मादेरप्यभावेन बुद्धितत्त्वस्यानुत्पत्तौ नियतशरीरेन्द्रियादिकार्यस्यानुत्पत्तौ असंसारः स्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥

चार्वाकस्तु भवतु चेतनधर्मोऽदृष्टं चेतनश्च न नित्यविभुः किन्तु कायाकारपरिणतभूतविशेष गौरोऽहं जानामीति प्रतीत्या रूपवत्त्वसिद्धेरित्यत आह,—

प्रकृतिरिति । यदि निवृत्तः आत्मा अन्तःकरण धर्म तथापि पुरुष कर्ता ज्ञानादि सम्बन्धी इत्यथ । बुद्धित्वं चेतन्यं अदृष्टं बुद्धिस्थम् उपयन्ति सा चेति अपराधं सम्बन्धं सतीन्द्रियादि चतनीयतया पुरुषधर्मम् स च उपचरितपुरुष न भिन्नत् बुद्धिगतचैतन्यप्रतिबिम्बरूपतास्तात्त्विक विशेषोऽपि तम विनाकारेण बुद्धि तत्त्वस्य परिणाम स च नित्यताश्रितान्यथानुपपत्तिविशेष इत्यर्थः । तदभावात् पूर्वोक्तपुरुषोपरागविशिष्टकालाधीन व्यापाराभाव सत्त्वात्मक धर्मादेरभावात् तैक कार्यस्य सम्बन्धसाध्यो व्यापारस्यैव इत्यथ । पूर्वोक्त सम्बन्ध इति ज्ञानेन सर्वं घट प्रति ज्ञानेन सम्बन्ध चैतन्यस्यात्मनिष्ठ सम्बन्ध चेतनोऽहं करोमि इत्याद्युपलब्धिप्रत्यय। नियन्तारः प्रयोजकाः बुद्धितत्त्वस्यानुत्पत्तावपि कार्यमात्रं प्रति अदृष्टस्य हेतुत्वादिति भावः ॥ १४ ॥

देहात्मवादिनश्चार्वाकस्य मतमुत्थाप्य निरस्यति चार्वाकस्त्विति नन्वदृष्टं चैतन्यवत्त्वे स्यात् भूतानामित्यत आह कायाकारेति तथा च कायाकारपरिणतभूत

नान्यदृष्टं स्मरत्यन्यो नैकं भूतमपक्रमात्।
वासनासंक्रमो नास्ति न च गत्यन्तरं स्थिरे॥ १५॥

शरीरस्य चैतन्ये बाल्यदशायामनुभूतस्य यौवने स्मरणं न स्यात् चैत्रदृष्टस्य मैत्रेणास्मरणमिव। न च बाल्ययौवनयोरेकं शरीरम्, अपक्रमात् पूर्वशरीरविभागात् परिमाणभेदेन द्रव्यभेदात् पूर्वपरिमाणनाशस्याश्रयनाशहेतुकत्वात्। न च कारणेनानुभूतस्य कार्य्येण स्मरणं स्यादिति वाच्यं। वासनासंक्रमाभावात्, अन्यथा मात्रानुभूतस्य गर्भस्थेन स्मरणापत्तेः। नन्वुपादानवासनया उपादेये संक्रमः स्यादित्यत आह, न च गत्यन्तरं स्थिर इति स्थिरे स्थिरपक्षे पुञ्जात् पुञ्जान्तरोत्पत्तेरभावात् करादि शरीरस्योपादानं वाच्यं, तथाच विच्छिन्ने करादौ तदनुभूतस्य स्मरणं न स्यात्, खण्डशरीरे विच्छिन्नकरादेरनुपादानत्वात्। न च परमाणूनां चैतन्यं तेषाञ्च स्थिरत्वात् स्मरणं स्यादिति वाच्यम्। तथा सति स्मरणस्यातीन्द्रियत्वप्रसङ्गात्

स्थिरपक्षेऽपि चैतन्यवत्त्वं न तु [illegible] भावः। अपक्रमादित्यस्य विवृतिः पूर्वेति इत्यादि। पूर्वशरीरविभागादिति तथाच पूर्वशरीरनाशं विना शरीरान्तरोत्पत्तिर्न सम्भवति द्रव्योत्पत्तौ द्रव्यस्य प्रतिबन्धकत्वात् इति भावः। ननु पूर्वशरीरसंयोगनाशेन वर्द्धितं न तु शरीरान्तरं [illegible] शरीरमिति प्रत्यभिज्ञानादित्यत आह, परिमाणभेदेन द्रव्यभेदादिति, तथाच [illegible] प्रत्यभिज्ञानमिति भावः। ननु परिमाणभेद एव कथं द्रव्यभेदस्य [illegible] इत्यत आह, पूर्वपरिमाणनाशस्येति। ननु [illegible] कारणनिष्ठसंस्कारेण कार्य्यनिष्ठस्मृतिजनकत्वमित्याह, न चेति। वासनासंक्रमाभावात् वासना संस्कारः, [illegible] तथाच [illegible] संस्कार [illegible] हेतुत्वादेव [illegible] न सम्भवतीति भावः। अन्यथा [illegible] इति [illegible] कारणत्वात् इति

तच्चिठरूपादिवत् करपरमाण्वनुभूतस्य विच्छिन्नकरपरमाण्वसन्नि-धावस्मरणप्रसङ्गाच्च ॥ १५ ॥

नन्वस्तु क्षणभङ्गः तथाच पूर्वपूर्वपरमाणुपुञ्जेनोपादेयोत्तरोत्तरपरमाणुपुञ्ज इति न स्मरणानुपपत्तिरित्यत आह ।

न वैजात्यं विना तत् स्यात् न तस्मिन्ननुमा भवेत् ।
विना तेन न तत्सिद्धिर्नाध्यक्षं निश्चयं विना ॥ १६ ॥

वैजात्यं कुर्वद्रूपत्वं विना न तत् क्षणिकत्वं स्यात् सिद्ध्यतीत्यर्थः । स्थिर एव बीजादौ सहकारिसमवधानासमवधानाभ्यामेव कार्यजन्माजन्मनोरुपपत्ते, बीजत्वादिनैवाङ्कुरादिजनकतोपपत्ते, बीजव्यक्तिभेदाभावे कुत क्षणिकत्वं स्यात् । तस्मिन् जातिविशेषे च ऐन्द्रियकत्वाभावे अतीन्द्रियत्वेनाभ्युपगम्यमाने तदनुमानं न स्यात्, धूमकुर्वद्रूप

भाव । स्थिरपक्ष इति पूर्वापरयोरभावादित्यत पूर्वापरयोरुपादानाद्यित्यर्थः, तथाच क्षणिकत्वपक्षे यस्य यौवनशरीरस्य परमाणुपुञ्जात्मकस्य उपादानोपादेयभावेन वासना सम्भवतीति भाव ॥ १३ ॥

स्मरणसम्भवेऽपि स्थिरपक्षे तदभावादेव सम्भवतीति भाव ॥ १३ ॥

क्षणभङ्गवादिबौद्धमतमुत्थाप्य निरस्यति, नन्वित्यादिना, क्षणभङ्ग आवश्यक इत्यतः क्षणभङ्गवादिबौद्धमतमुत्थाप्य निरस्यति । अत्र तत् तत्क्षणिकत्वम् इति बौद्धाना-मौत्पत्तिकव्याप्तिग्रहोपायकोन्यतिव्याप्तिविरोधित्वम्, पदार्थ न सम्भवति सम्भवति क्षणिकत्वसिद्धान्त सिद्धान्तात् । एतन्मते परमाणुपुञ्जं शरीरकारणं न सम्भवति तथा सिद्धान्त पूर्वपरमाणुपुञ्जानां विनाशात् अत पुञ्जात् पुञ्जान्तरोत्पत्तिविच्छेदेऽपि तथा सिद्धान्त ,तथाच पूर्वोत्तरयोरुपादानोपादेयभावेन वासनासङ्क्रमणसम्भवात् न स्मरणानुप-पत्ति । , क्षणिकत्व विप्रतिपत्ति सत् स्थैर्यपक्षव्यतिरेकस्थापकत्वप्रतियोगि न वा क्षणिकरूपा अत भावकोटि बौद्धानां निषेधकोटि नैयायिकानाम् । वैजात्य कुर्वद्रूपत्वं विनेति कुर्वद्रूप जातिविशेष, तथाच भाव बीजत्वेन यदि बीजानाम् अङ्कुर कारणत्वं नहि कुसूलस्थबीजादपि अङ्कुरोत्पत्तिप्रसङ्ग अत बीजानाम् अङ्कुरकारण तावच्छेदक कुर्वद्रूपत्वम् अवश्यमभ्युपेयम्, कुसूलस्थबीजादपि यदि बीजानां स्थिरत्व तदा कुसूलस्थबीजेऽपि कुर्वद्रूपत्वसम्भवात्, तद्भावतादवस्थ्य स्यात् अत क्षणिकत्वसिद्धि, तथा

वह्नित्वादिनैव वह्न्यादेर्हेतुतया विलक्षणस्य कार्य्यजनकत्वेन सम्भा-
वितस्य विजातीयधूमस्यैव वह्निजन्यत्वसम्भावनायां धूमसामान्ये
हेतुत्वानिर्णयात्, तथाच कार्य्य-कारणभावरूपविपक्षबाधकतर्का-
धीनव्याप्तिनिर्णयस्यासम्भवेनानुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्ग इति। तेनानु-
मानेन विना च क्षणिकत्वस्यासिद्धिः तस्यानुमानैकगम्यत्वात्। न च
तत्र प्रत्यक्षमेव मानमिति वाच्यम्। निर्विकल्पकस्यैव तन्मते विषय-
जन्यतया प्रामाण्यं, तस्य च अविकल्पकोपेयतया क्षणिक इति
सविकल्पकस्यासिद्धावसिद्धेः। किञ्चाङ्कुरकुर्वद्रूपत्वं न जातिः शालि-
त्वादिना सङ्करात् शालित्वमपहाय यवे तस्य सत्त्वात् शालित्वस्य
कुसूलस्थे शालौ तदपहाय सत्त्वात् कुर्वद्रूपे शालौ उभयोः समा-

[illegible]

वैशद्यादिति। अतएव रजतत्वादिव्याप्यं नानैव घटत्वं, विजातीय-संस्थानवदवयवकत्वरूपमुपाधिमादाय घट इत्यनुगतधीरिति ॥ १६ ॥

नन्वस्तु क्षणिकत्वे सन्देहः, न च प्रत्यभिज्ञाबलेन स्थैर्यसिद्धौ कथं स इति वाच्यं, स एवायं घट इत्यत्र सन्देहसत्त्वात् यत आह,—

स्थैर्य-दृष्ट्योर्न सन्देहो न प्रामाण्ये विरोधतः।
एकतानिर्णयोयेन क्षणे तेन स्थिरे मतः ॥ १७ ॥

स्थैर्ये न सन्देहस्तस्य प्रत्यभिज्ञया विषयीकरणात्। न च प्रत्यभिज्ञानरूपे, तस्यापि तदनुव्यवसायेन निर्णयात्, प्रामाण्य

व्यापकाभावनिर्याजक" य तर्कः धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात् वह्निजन्यो न स्यात् इत्येवरूप तद्धीनीत्यर्थः। ननु प्रत्यक्षादेव क्षणिकत्वसिद्धिरित्यत आह, नाध्यक्षमिति अध्यक्षं निर्विकल्पकं, नियतं क्षणिकत्वं, क्षणिकत्वनिश्चयाभावात् स्वस्तुमेव क्षणिकत्व-निर्विकल्पकमित्यर्थः, इदमेव तात्पर्यार्थं वर्णयति, न च सर्वेऽप्यादिना, निर्विकल्पकत्वे वैशद्यादि, बौद्धमते विषयजन्य प्रत्यक्ष प्रमाणं तच्च निर्विकल्पकमेव, घटादि क्षणिकं तथा घटाद्युत्पत्तिद्वितीयक्षणजातस्य घटादिसविकल्पकस्य घटादिविषयकत्वं न सम्भवति कार्यनियतपूर्ववर्तिन एव कारणत्वात्। न च प्रथम इति विषयस्य कार्यकालभावेन कारणत्वात् निर्विकल्पकं प्रत्यपि तत्र विषयस्य कारणत्वनिर्णाय निर्विकल्पकोत्पत्तिसमये विषयाभावात् इति वाच्यम्। एतन्मते सर्वत्र नियतपूर्ववर्तित्वेन कारणत्वस्वीकारात्। तथाच निर्विकल्पकस्य विषयापरक्षणोत्पन्नसविकल्पकोऽपि तथा : निश्चयरूपसविकल्पकस्य विकल्प कारिता क्षणिकत्वनिर्विकल्पकसिद्धिरिति भाव। अतएव मकरन्दग्रन्थे इत्थमेवोक्तं "बौद्धमते निर्विकल्पकमेव प्रमाणं न तु निश्चयात्मकमपि सविकल्पकं तच्च निर्विकल्पकं क्षणिकत्वेऽप्यभिमतमिति सिद्धान्त", प्रकृते च क्षणिकत्वनिश्चयाभावात् सन्देह एव क्षणिकत्व निर्विकल्पकत्वस्यापीति भाव इति ॥ १६ ॥

क्षणिकत्वसन्देहेऽपि स्थैर्यसिद्धा प्रत्यभिज्ञाविषयसिद्धिरिति शङ्कते नन्वित्यादिना, अत्र सन्देह स्थैर्ये, प्रत्यभिज्ञाया, प्रामाण्यस्य, प्रत्यभिज्ञानप्रामाण्ये वा, तत्र इत्याह, इमे सन्देहे स्थैर्ये क्षणिकत्वाभावे न सन्देह इत्यत्र, तत्र हेतुमाह टीकायां तस्ये-

मात्रेऽपि न सन्देहः विशेषात्– सन्देहज्ञानस्य प्रामाण्यसन्देहे सन्देहपरम्परासिद्धेः, प्रामाण्यस्यासिद्धौ प्रामाण्यसंशयस्याप्यभाव कोट्यनिर्णयात्। ननु प्रत्यभिज्ञाया प्रामाण्ये संशय लूनपुनर्जात केशादौ न प्रत्यासो केशा इत्यादेर्भ्रमत्वदर्शनात् तत्राह एकतेति। येन प्रमाणेन विरुद्धधर्मसंसर्गविरहेण क्षणिके घटे यदि तस्मिन्नेव क्षणे न नानात्वं किन्त्वभेदः, तदा स्थिरे स्थिरत्वेऽपि नानाक्षणसम्बन्धेऽपि घटस्य न नानात्वं किन्त्वेकत्वम्, एकस्य ज्ञानस्य नानाविषयसम्बन्धवत् एकस्य नानाकालसम्बन्धेऽपि अविरोधात्, तत्तत्कारणक्रमाधीनत्वात् तत्तत्कालसम्बन्धस्य ॥ १७ ॥

तदेव परलोकसाधनमागतम्। तत्रेद शङ्कते कारणत्वं स्वाभाविकमौपाधिकं वा, आद्ये नीलस्य सर्वान् प्रति नीलत्ववत् कारणस्य सर्वान् प्रत्यविशेषात् कारणत्वमपि स्यात् तथा च सर्वं

[illegible]

कारणं सर्वैरेव स्यात्। द्वितीये उपाधेरपि स्वाभाविकत्वे तद्दोषतादवस्थ्यात्, औपाधिकत्वेऽनवस्था। किञ्च कारणत्वस्य स्वाभाविकत्वे उत्पत्तेरारभ्य कार्यं स्यात् तत्राह,—

हेतुशक्तिमनादृत्य नीलाद्यपि न वस्तुसत्।
तद्युक्तं तत्र सक्तमिति साधारण्यं न किम्॥ १८॥

हेतुशक्तिं कारणत्वम्, अनादृत्य अनिरूप्य, नीलाद्यपि न वस्तुसत् न प्रामाणिकं, तथा च यत् पारमार्थिकं तत् साधारणं यथा नीलादि, कारणत्वञ्च यदि न साधारणम् अतो न परमार्थसदित्यपि न स्यात् दृष्टान्तस्यानित्यस्य नीलस्य कारणत्वस्वीकारेण सर्वत्वाभावात् नित्यस्य नीलादेः प्रमाणागोचरत्वात्। क्षिप्रेत्याद्युक्तं दूषयति तद्युक्तमिति तद्युक्तं सहकारियुक्तं तत् कारणं, तत्र कार्ये शक्तमिति

[illegible]

नोत्पत्तेरारम्भ कारणत्वम् । कारणत्वस्य साधारण्ये चेष्टापत्तिमाह इति साधारण्ये न किमिति, नीलादेरपि सर्वसाधारण्यं यत् सर्वं स्रष्टा नीलत्वादिना व्यवह्रियमाणत्वं तादृगस्य साधारण्यं सहकारि युक्तस्य जनकत्वमित्यस्यापि तथा व्यवहारस्य सर्वसिद्धत्वात् ॥ १८ ॥

नन्वात्मनिष्ठमदृष्टं नामयन्न नित्यविभोस्तस्य कालतो देशतश्च व्यतिरेकाभावात् व्यतिरेकसहकृतान्वयस्यैव कारणताग्राहकत्वात्, तद्व्यतिरेकप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगित्वस्यैव कारणतामन्तत्वाच्च तथाच समवायिकारणमपि असमवायिकारणनिमित्ताभ्यामपि न कार्यं जननीयं तत्प्रत्यासन्नाभ्यामेव ताभ्यां जननादित्यदृष्टस्य निष्फलत्वापत्तिः तथाच न प्रतिनियतात्मदेशजात्मीनभोगजनकत्वं कल्प्येत इत्याशङ्क्याह,—

[illegible] ॥ १८ ॥

[illegible]

"पूर्वभावो हि हेतुत्वं मीयते येन केनचित् ।
व्यापकस्यापि नित्यस्य धर्मिधीरन्यथा न हि ॥१६॥"

व्यतिरेकगर्भं न कारणत्वं किन्त्वनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्ति-भावः । हि हेतौ, यतो ग्राहको न व्यतिरेकः धर्मिग्राहकमानेनापि तस्य प्रमाणत्वात् इत्यतो मीयते येन केनचित् व्यापकस्य नित्यस्या-त्मनः येन केनचित् प्रमीयते, अन्यथा धर्मिधीरेव न स्यात्, तथाच धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धं तस्य हेतुत्वं, घटादिकं प्रति कपालादेरन्वय-व्यतिरेकदर्शनात् समवेतकार्यं प्रति द्रव्यस्य द्रव्यत्वेन कारणत्वस्य कल्पनात्, पृथिव्यादिबाधे परिशेषेण ज्ञानेच्छादौ पृथिव्यादिभिन्न-समवायिनः सिद्धिः । वस्तुतस्तु समवायिकारणताघटकोऽन्योन्या-भावः, यत्र कपालं तत्र घटवदितिवत् यो न आत्मा न तत्र ज्ञानादि इतिधीसम्भवात् । एवं यो न कालस्तत्र सम्बन्ध-

ध्यासनात् चाइइत्यर्थसिद्धि भाव । पूर्वभावोऽपि हि यत पूर्ववर्तित्वरूप हेतुत्वम्, यत नित्यस्य कारणत्व व्यतिरेकाप्रतीतेरपि, व्यापकस्यापि हेतुतो अतिरिक्तप्रति योगिनोऽपि, आत्मन तद्धेतुत्व येन केनचित् प्रमाणेन धर्मिग्राहकप्रमाणेन मीयते निर्णीय गम्यते, अन्यथा तदभावे न धर्मिधी स्यादिति शेष, इति कारिकार्थः । व्याख्याया ग्राहको न व्यतिरेक इति तथाचान्वय व्यतिरेकग्राहकस्य न कारणताग्राहकत्वाभाव प्रति हेतुत्व ग्राहको न व्यतिरेक इति तथाचान्वय समवायिकारणत्व मिति भाव । धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धमिति, प्रमाणञ्च ज्ञानेच्छादिक समवायिकारणजन्य समवेतकार्यत्वादित्यनुमानम्, दृष्टान्तभावेन द्रव्यबाधकत्वात् आत्मन ज्ञानादि समवायिकारणत्वसिद्धि । न च ज्ञानादिकं विशिष्टसमवेतं गुणत्वात् घटादिवत् इत्यनुमानेन द्रव्याश्रयत्वात् आत्मन सिद्धौ तत्र हेतुत्वस्य धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धत्व मिति वाच्यम् । ज्ञानादे आत्मसमवेतत्वे सिद्धे यत् यस्य समवेत भवति तत् तत्समवायिकारणक भवति इति सामान्यतोव्याप्त्या आत्मसमवायिकारणत्वसिद्धौ साधनात् अन्यथा वा हेतुत्वस्य धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वात् । अन्यदिदं प्रतीति तथाच अन्वयव्यतिरेकाभ्यां घटादिकं प्रति कपालादि, समवायिकारणत्वे सिद्धे परिशेषस्येति

विशेषेण ■ घट इति निमित्तकारणस्याधिकरणीभूतस्य कारण-
ताप्यन्योन्याभावरूपव्यतिरेकेण ग्राह्या। एवञ्च माया-प्रकृत्यविद्यादि-
पदमप्येतत्परमिति न "मायिकं जगत्" इत्यादिश्रुतिविरोधः,
तथाचादृष्टाधिष्ठातृतया ईश्वरसिद्धिः ॥ १८ ॥

स्तवकार्थसंग्राहकश्लोकमाह।

इत्येषा सहकारिशक्तिरसमा माया दुरुन्नीतितो-
मूलत्वात् प्रकृतिः प्रबोधभयतोऽविद्येति यस्योदिता।
देवोऽसौ विरतप्रपञ्चरचनाकल्लोलकोलाहलः
साक्षात्साक्षितया मनस्यभिरतिं बध्नातु शान्तो मम॥२०

इति प्रथमः स्तवकः।

इति स्तवकसमाप्तौ, यस्येयमस्य सहकारिशक्तिः कारणं, एषा सह-कारिरूपा माया, असमत्वं सर्वकार्याणामपेक्षणीयत्वात्, दुरुन्नेयत्वात् साहाय्यान्मायापदेऽदृष्टे भक्त्या, मूलत्वात् प्रकृतिः सैव, तत्त्वज्ञान प्रतिबध्यत्वात् सैवाविद्या, उदिता उक्ता, असौ देवो मम मनसि

[illegible]

[illegible]

स्वविषयां साक्षादभिरतिं साक्षात्कारि ज्ञानं, बध्नातु जनयतु साक्षि-तया साक्षीभूय, निर्णायकतया साक्षित्वं, शान्तः रागादिगुणशून्यः, प्रपञ्चस्य मिथ्याज्ञानादेः कल्लोलः मिथ्याज्ञानपरम्परा, तस्याः कोला-हलः किंवदन्ती सा विरता यस्मादिति ॥ २० ॥

इति प्रथमस्तबकव्याख्यानम् ।

द्वितीयः स्तबकः ।

* अन्यथापि परलोकसाधनानुष्ठानसम्भवादिति द्वितीयविप्रति-पत्तिः । अन्यथा ईश्वरं विनापि परलोकसाधने यागाद्यनुष्ठान सम्भवति यागादेः स्वर्गसाधनत्वस्य वेदगम्यत्वात् नित्यनिर्दोषतया च वेदस्य प्रामाण्यं महाजनपरिग्रहाच्च प्रामाण्यस्य यद्वा इति वेद-

---

इति वाच्यम् । दीक्षितिविशेषमनुभाय ... आत्मापदस्य प्रकृतत्वात् । कारिकायां प्रबोधभवन इति प्रबोधात् तत्त्वज्ञानात् भवम् ... तथादिव्यर्थं, ... विरुध्येति तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धत्वादिति । ... विरोधार्थकमपि न यद्या- ... विरोधिनीत्यर्थं ॥ २० ॥

इति श्रीकाश्यपगोत्रवर्धमानोपाध्यायविरचितायां कुसुमाञ्जलिव्याख्यायां प्रथमस्तबकव्याख्यानं समाप्तम् ।

द्वितीयां मीमांसकविप्रतिपत्तिमुत्थापयति, अन्यथापीति, तथाच वेदः पौरुषेयो न वेति विप्रतिपत्तिः, अत्र विधिकोटिर्वैयायिकानां, निषेधकोटिर्मीमांसकानाम् । यद्वा यागादौ वेदजन्येष्टसाधनताप्रमा आप्तोक्तत्वयथार्थज्ञानपूर्विका न वेत्यादिरूपा विप्रतिपत्तिः, अध्यापकयथार्थज्ञानपूर्वकत्वमादाय सिद्धसाधनतावारणाय आप्तोक्तेति । नित्यनिर्दोषत्वेति नित्यतया निर्दोषतया चेत्यर्थः निर्दोषत्वं भ्रमप्रमादाद्यभावः ...

कारणतया नेश्वरसिद्धिः, योगर्द्धिसम्पादितसार्वज्ञ्यकपिलादिपूर्वक एव वा वेदोऽस्तु इत्यत आह,—

प्रमायाः परतन्त्रत्वात् सर्गप्रलयसम्भवात् ।
तदन्यस्मिन्न विश्वासान्न विधान्तरसम्भवः ॥१॥

शाब्दी प्रमा वक्तृयथार्थवाक्यार्थधीरूपगुणजन्या इति गुणाधारतया ईश्वरसिद्धिः। ननु सकर्तृकेऽस्तु यथार्थवाक्यार्थधीर्गुणः अकर्तृके च वेदे निर्दोषत्वमेव प्रामाण्यप्रयोजकमस्तु, महाजनपरिग्रहेण च प्रामाण्यग्रह इत्यत आह सर्गप्रलयसम्भवादिति, प्रलयोत्तरं पूर्ववेदनाशादुत्तरवेदस्य नायं प्रामाण्यं महाजनपरिग्रहस्यापि तदा अभावात्। शब्दस्यानित्यत्वम् उत्पन्नो गकार इति प्रतीतिसिद्धं, प्रवाहाविच्छेदरूपनित्यत्वमपि प्रलयमध्यपातान्नास्तीति भावः। कपिलादय एव पूर्वसर्गादौ पूर्वसर्गाभ्यस्तयोगजन्यधर्मानुभवात् साक्षात्कृतसकलार्थाः कर्तारः सन्तु इत्यत आह तदन्यस्मिन्निति, विश्व-

---

पुरुषाधीनत्वं तथाच प्रलये सति [illegible] नित्यत्वादयम् [illegible] वेदे प्रामाण्यग्रहस्य नास्तीति भावः। ननु वेदस्य ईश्वराप्रणीतत्वे कथं तत्प्रामाण्यग्रह इत्यत आह, वेदेऽपि तथाच वेद प्रमाणं महाजनपरिगृहीतत्वादित्यनुमानेन वेदप्रामाण्यग्रह इति भावः। नेश्वरसिद्धिरिति, तथाच वेदो न पौरुषेयः नित्यत्वादित्यनुमानेन वेद अकर्तृको वाक्यत्वादित्यनुमानस्य बाधात् नेश्वरसिद्धिरिति भावः। वेदस्य वक्तृपुरुषस्य सर्वज्ञत्वं [illegible], योगीति, तथाच सर्वज्ञाः कपिलादय एव वेदकर्तारः [illegible] न नित्यसर्वज्ञसिद्धिरिति भावः। कारिकायां प्रमाया इति, प्रमायाः शब्दप्रमायाः परतन्त्रत्वात् पराधीनत्वादित्यर्थः। व्याचष्टे शाब्दीप्रमेत्यादि, तथाच वेदजन्या शाब्दी प्रमा गुणजन्या प्रमात्वात् चाक्षुषप्रमादिवदित्यनुमानेन [illegible] वक्तृयथार्थधीरूपगुणजन्यत्वं सिद्धे वेदकर्तृत्वेन [illegible] आत्मन्यादिन्यायेन [illegible] ईश्वरसिद्धिरिति भावः। महाजनपरिग्रहेणेति [illegible] सर्वज्ञ-

वर्षादिवद्भवोपाधिर्न्निरोधः सुषुप्तिवत् ।
उद्भिद्वृश्चिकवद्वर्णा मायावत् समयादयः ॥ २ ॥

यथा वर्षादिनस्याव्यवहितवर्षादिनपूर्वकाले माघ्ये राशिविशेषावच्छिन्नरविकालपूर्वकत्वमुपाधिस्तथाहोरा त्रस्याव्यवहिताहोरात्रपूर्वकत्वेऽव्यवहितसंसारपूर्वकत्वमुपाधिः, भवोपाधि संसारावच्छेदककालोपाधिः स एव उपाधिरित्यर्थः । सुषुप्तिकाले कतिपयव्यक्तिनिष्ठभोगजनकादृष्टनिरोधवत् कालविशेषात् समस्तात्मनां समस्तादृष्टनिरोधस्तदिदमुक्तं हृत्तिरोध सुषुप्तिवदिति । उद्भित् शालिविशेषस्तस्य यथा तण्डुलकणात् शालिविशेषबीजाच्च उद्भवः, यथा वा वृश्चिकस्य गोमयाद् वृश्चिकाच्च उद्भवस्तथा कालविशेषेऽदृष्टविशेषात् केवलात् ब्रह्मणोऽपि ब्राह्मणात् ब्राह्मणोत्पत्तिः वैजात्यस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वान्न व्यभिचारः । यथा मायावी सूक्ष्मसञ्चाराधिष्ठितदारुपुत्रकं कृत्वा दारुपुत्रक घटमानयेत्यादि नियोज्य घटानयनं सम्पाद्य बालकस्य

कालीनभोगजनकस्यापि वर्षादिनम् प्रलाइ । एकदा नानात्मनामुत्पादक कालवर्तीन सामर्थीप्रतिबन्धकत्वन्नादृष्टीनमप्रलीय तथाच कालोपाधि भौवाधिकरणं कालोपाधि सादिस्यवत्र द्वारकं देन मात्यविशेषविरोध इति भाव । सुषुप्तिरिति एकदा सकलादृष्ट कार्याजनकत्वानुपपत्तिरित्यर्थ । भग इत्यत्रदार्शीच्छ वान् धन्यादिमनाद्यविच्छेदादित्यर्थ । कादिकायां कला इत्यनि यथाक्रमभिदेनसम्बन्धेनुपदिमय, वादिना प्रत्यादिमादि मत । प्रथमवाचकत्वहरति व्याख्यायां वर्षीमादिना यथा वर्षादिनम् वाव्यवहित वर्षादिनपूर्वकं वर्षान्तिमसाय कालमिश्रवर्षोन्त्यवद्दिनाव वर्षादिनत्वमपहेतु कार्ये सिंहात्ययरराशावच्छिन्नरव्यधिकरणकालाव्यवहितपूर्वकालवत्येव उपाधिना औपाधिकत्व कालवहितवर्षादिनपूर्वकालनिरूपितत्वसम्भवात् तथा चाहोरात्रम् चाव्यवहिताहोरात्र पूर्वकम् अहोरात्रत्वात् काल विनाहोरात्रादिवत् अहोरात्रत्वपो हेतु अव्यवहितसंसार पूर्वकत्वरूप भवेनापाधिना औपाधिकत्व कालवहिताहोरात्रपूर्वकालनिरूपितत्वम् कानिर्ति बहुदिनात्ययम् । अत्र यथाक्रमदिनाभावेन कालक सिंहान्यतरराश

व्युत्पत्तौ प्रयोजकस्तथेश्वरोऽपि प्रयोज्य-प्रयोजकभावापन्नं शरीरद्वयं परिगृह्य व्यवहारं कृत्वा तदानीन्तनानां शक्तिं ग्राहयति। एवं घटादिसम्प्रदायमपि स्वयं कृत्वा शिक्षयति, तदिदमुक्तं मायावत् समयादय इति। समयः शक्तिग्रहः ॥ २ ॥

बाधके निरस्ते साधकमप्याह,—

जन्म-संस्कार-विद्यादेः शक्तेः स्वाध्याय-कर्मणोः।
ह्रासदर्शनतो ह्रासः सम्प्रदायस्य मीयताम् ॥ ३ ॥

सम्प्रदायस्य वेदादिसम्प्रदायस्य ह्रासोऽनुमीयतां, कुतः जन्मादेर्ह्रासदर्शनात्। प्रयोगश्च वेदादिसम्प्रदायोऽयमत्यन्तमुच्छिद्यते ह्रसमानत्वात् प्रदीपवत्। स्वरूपासिद्धिपरिहारायाह जन्मेति। पूर्वं मानस्यः प्रजास्ततः पुत्रमात्रार्थिताप्रयुक्तमैथुनजाः सम्प्रति सम्भोगकामिप्रवृत्त्यायत्तजन्मान इति जन्मह्रासः। पूर्वं सत्यप्रभृतिषु

सत्यादिस्वाधिकरणकालावच्छिन्नपूर्वकत्वस्य उपाधेः साधनाव्यापकत्वम्। "यावीन् यच्छिन्नस्याधिकरणकालावच्छिन्नपूर्वकत्वस्य उपाधेः ...... इति नियमेन घटादिदिनीयवं वाचिकस्य दिपाठगद्वाविमहोपार्थं क्रमात् क्रमम्" इति नियमेन ...... तस्य वर्तिततत्कारपूर्वकत्वस्य उपाधेः अतः क्रमशोऽपारात्, तादृशाशीतलालगौर्वेव ...... साधनाव्यापकत्वात्। केचित् साधनाव्यापकत्वं, कालनियमसाध्याविरे उपाधेः साधनाव्यापकत्वमाहुः। तथाच्च परैः प्रलयानभ्युपगमेन घर्मादिविनाशश्रौविव उपाधेः साधनाव्यापकत्वमित्याहुः। तत्र्च परैः प्रलयानभ्युपगमेन ...... तृतीयसाधक- सम्मते घर्मादिनाशसिद्धिः। द्वितीयसाधकमुद्दिश्य सुषुप्तिकाल इति। तृतीयसाधक- मुद्दिश्य यथा वैद्यादि, पञ्चमसाधकमुद्दिश्य एव- मुद्दिश्य खण्डिदिति, चतुर्थसाधकमुद्दिश्य यथा वैद्यादि, पञ्चमसाधकमुद्दिश्य एव- मित्यादि ॥ २ ॥

बाधके निरस्ते इति ग्रन्थे बाधकस्याभावे साधकमाकिञ्चित्करं भवति अतोऽबाधक- निरासानन्तरं साधकोपन्यासमिति भावः। ह्रास इति स्वाश्रयकालोत्तरकालस्व- समयनियोगित्वमित्यर्थः। अविनाशित्वमनुक्त्वा प्रयोगमाह. प्रयोगश्चेति अनुमानचैत्यर्थः, अत्यन्तोच्छेद- समानाधिकरणकालावच्छिन्नसमानियोगित्वम् अत्यन्तोच्छेद, अत्यन्ताद्विच्छेद इति स्वसजातीयानधिकरणकालः ...... एव तदृशियम्‌सम्प्रतियोगित्वं वेदादिसम्प्र- दायस्य स्वसजातीयानधिकरणकालः ......

संस्कार [illegible] [illegible]नन्तरम् [illegible] कथञ्चिदिति संस्कार[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इत्यादिक्रमेण विद्या[illegible] । [illegible]द्यादि[illegible]दिना इति [illegible]मादि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] यत्र [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] पादिति [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । स्वाध्याय [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] सिद्धिः । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] ॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

पापरहसंसर्गप्रतारणादिनिजम्यनान्त्रा या प्रवृत्तिर्यागादौ तदाश्रद्धा-
जनस्तत्परिग्रहात् वेदप्रामाण्यमिति ॥ ३ ॥

स्तवकार्थसंग्राहकश्लोकमाह ।

क्वारं क्वारमलौकिकाद्भुतमयं मायावशात् संहरन्
ह्वारं ह्वारमपीन्द्रजालमिव यः कुर्वन् जगत् क्रीड़ति ।
तं देवं निरवग्रहस्फुरदभिध्यानानुभावं भवम्
विश्वासैकभुवं शिवं प्रति नमन् भूयासमन्तेऽपि ॥४॥

इति द्वितीयः स्तवकः ।

विहसनकलेति यावत् योऽभ्यास धर्मैरन्ताः तत्र या व्यक्ता पापवृत्तिः तन्निबन्धना या प्रवृत्तिः । अभिसन्धिः परानिष्टप्रदा तन्निबन्धना या प्रवृत्तिः पापस्य प्रतारणादिरेव तत्र सह च संसर्गः, तन्निबन्धना या प्रवृत्तिः, प्रतारणा परवञ्चनेच्छा तन्निबन्धना या प्रवृत्तिः, आदिपदात् एतस्याभि लाभादिनिबन्धना या प्रवृत्तिः, तत्तद्वृत्तिभिरदृष्टविशिष्टा या वाजादिगीचरप्रवृत्तिः तदात् महाजन इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अन्तेऽपि मरणकालेऽपि तं प्रति अभिध्यं नमन् भूयासम् इत्यन्वयः । स क इत्यत आह क्वारं क्वारमित्यादि य इन्द्रजालमिव अलौकिकाद्भुतमयम् अलौकिकं लीला लीलम् अद्भुतमयं विचित्ररूपं जगत् कार्यजातं क्वारं क्वारं कृत्वा कृत्वा संहरन् ह्वारं कुर्वन् ह्वारं ह्वारं कृत्वा कृत्वा कुर्वन् उत्पादयन् क्रीडति स्वस्वरूपेण स्फुरति अर्थोऽयं क्रीडार्थं यथा इन्द्रजालं पुनः पुनर्दृष्टम् क्रीडति तथा क्रीडतीत्यर्थः, क्रीडाद्वैविध्यसम्पादनार्थम् अलौकिकाद्भुत मयमिति जगद्विशेषणम् । ननु सहकारिविशेषं विना कथं विचित्रकार्यं जनयेत् इत्याकाङ्क्षायामाह मायावशादिति अदृष्टसहकारिवशात्, मायावशादिति संहरन् कुर्वन् इत्युभयत्रान्वयम् । स कीदृशं देवं मूर्त्तं, सृष्टिप्रयोजकमाह निरवग्रहेति निवृत्तिस्य स्फुरदभिध्यानानुभावम्, अव्याहतेच्छमिति यावत् विश्वासैकभुवं प्रमादादिदोषरहितं, सर्व जगन्मूलकारणं शिवं मङ्गलरूपम् ॥ ४ ॥

इति श्रीकाशीस्थायितर्कवागीशविरचितायां कुसुमाञ्जलिव्याख्यायां द्वितीयस्तवकव्याख्याविवृतिः समाप्ता ।

तृतीयः स्तवकः ।

तदभावावेदकप्रमाणसम्भवादिति तृतीयविप्रतिपत्तिः । भूतले घटाभाववदीश्वरस्याप्यनुपलब्धेरभावस्य ग्रहात्, परमात्मनोऽयोग्यतया योग्यानुपलब्धेरभावात् नाभावग्रहो यदि तदा शशशृङ्गस्याप्ययोग्यस्य नाभावः सिध्येदित्यत आह ।

योग्यादृष्टिः कुतोऽयोग्ये प्रतिबन्धिः कुतस्तराम् ।
क्वायोग्यं बाध्यते शृङ्गं क्वानुमानमनाश्रयम् ॥ १ ॥

अयोग्ये परमात्मनि योग्यानुपलब्धिः कुतः, सैव बाधिका, या चास्ति सा न बाधिका अन्यथाकाशधर्माधर्मादिविलयापत्तेः । शृङ्गन्तु योग्यमेव तथापि कुतः प्रतिबन्धिः । अयोग्यन्तु शशशृङ्गं न

तृतीयां विप्रतिपत्तिं दूषयितुमुपक्रमते तदभावावेदकेति अनुपलब्धिरभावबाधिका न वेति विप्रतिपत्तिः अत्र विधिकोटिः मीमांसकानाम् अभावकोटिः नैयायिकानाम् । न चानुपलब्ध्या बाधः वायवादावप्यनुपलब्धेः यथा गगनस्य न चाक्षुषत्वात् तथा अनुपलब्ध्या ईश्वराभावेऽपि न ईश्वरस्यासिद्धत्वादिति वाच्यम् । क्षित्यादिकं यदि ईश्वरकर्तृकं स्यात् तदा तस्या उपलब्धिः यथा नोपलभ्यते अतः ईश्वरकर्तृकत्वानुपलब्ध्या क्षित्यादौ ईश्वरकर्तृकत्वाभावनिश्चयात् क्षितेः सकर्तृकत्वं कार्यत्वादित्यनुमानं बाधितमिति मीमांसकाशयः । अत्रोपलब्धिकारणसमवधाने तु कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावस्य एव साधनीय इति न काचिदनुपपत्तिरिति । ननु अनुपलब्धिमात्रस्य अभावग्राहकत्वे अतीन्द्रियाभावोऽपि गृह्येत अत आहेति योग्यानुपलब्धेरेव अभावग्राहकत्वमङ्गीकार्यम् तथाऽनुपलब्धियोग्यतया तदनुपलब्ध्या अयोग्यस्याभावो न सिद्ध्येदित्याशयेन परमात्मन इति । योग्यानुपलब्धिरिति प्रतियोग्युपलम्भकयावत्प्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जितप्रतियोग्युपलब्धिः । योग्यानुपलब्धि योग्यताविशिष्टानुपलब्धिरित्यर्थः । सैव योग्यानुपलब्धिरेव, बाधिका अभावसाधिका या चास्तीति, तथापि ईश्वरे अनुपलब्धिरस्ति सा न बाधिका योग्यानुपलब्धेरेवाभावग्राहकत्वादिति भावः । अन्यथा अनुपलब्धिमात्रस्याभावग्राहकत्वे इत्यर्थः । कारिकायां प्रतिबन्धिरिति यदि तु शशशृङ्गं योग्यमेव तदा

बाध्यते किन्तु साधकाभाव एव तत्र । प्रकृते च पञ्चमस्तबके साधकस्य वक्ष्यमाणत्वात् । ननु कर्तृत्वव्यापकशरीरप्रयोजनाभिसन्धानयोरभावात् ईश्वरस्याभावोऽनुमेय इत्यत आह कानुमानमनाश्रयमिति । ईश्वरस्याश्रयस्य पक्षस्यासिद्धेः, सिद्धौ च धर्मिग्राहकमानेन अनुमाने बाध एव ॥ १ ॥

ननु असत्ख्यात्युपनीत ईश्वरस्तत्र कर्तृत्वाभावः तस्यैव बाधाय साध्य इत्यत आह ।

व्यावर्त्याभाववत्तैव भाविकी हि विशेष्यता ।
अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता ॥२॥

[illegible]

घ्यावर्त्यः प्रतिषेध्यः, तदभाववत्ता मायिकी पारमार्थिकी किं यतः विशेष्यता अभावस्याश्रयता, तथाचालोकं न विशेष्यमित्यर्थः । अभाव विरहात्मत्वं प्रतियोगित्वमवस्तुनो नेति नालोकस्य प्रतिषेधाधिकरणत्ववत् प्रतिषेध्यत्वमपीति भावः ॥ २ ॥

ननु अयोग्यस्याप्यनुपलब्धेः कथं नाभावग्रह इत्यत आह,

दृष्टोपलम्भसामग्री शशशृङ्गादियोग्यता ।
न तस्यां नोपलम्भोऽस्ति नास्ति सानुपलम्भने ॥३॥

योग्यानुपलब्धिरेवाभावग्राहिका, अन्यथाऽतीन्द्रियमात्रोच्छेदापत्तेः । योग्यता च प्रतियोगि तद्व्याप्येतरयावदुपलम्भसामग्रीसमव-

---

धान, तदुपनीत [illegible] इत्यर्थं । [illegible] इति, तथाच [illegible] सर्वज्ञाभावग्राहकं [illegible] [illegible] ईश्वरो नास्ति [illegible] ईश्वराभाव [illegible] इति भाव । प्रतिषेध्य प्रतिषेध्य प्रतियोगीति यावत् । विशेष्यता [illegible] [illegible] [illegible], तथाच विशेष्यता [illegible] [illegible] एव नालोकस्येति भाव ॥ २ ॥

ननु [illegible] [illegible], अयोग्यस्य [illegible] [illegible] अनुपलब्धौ योग्यतामभिप्रेत्याह [illegible] । [illegible] नाभावग्रह इति, तथाच प्रतियोगि [illegible] [illegible] [illegible] भाव । [illegible] योग्यता [illegible], तथाच [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] दृष्टोपलम्भेत्यादि । प्रतियोगि [illegible] तदर्थ प्रतियोगिव्याप्य [illegible] इत्यर्थं, प्रतियोगिन [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] । [illegible] भाव [illegible] द्विविधा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible]

धानम्, परञ्च योग्यशब्दे योग्यता दृष्टा दोषघटितोपलम्भसामग्री वाच्या, तस्यां सत्यामनुपलब्धिर्न किन्तूपलब्धिरेव स्यात्, अदृष्टे च सा योग्यता नास्तीति ॥ ३ ॥

अन्यात्मा किञ्चिदनभिज्ञः स्वनिष्ठकर्तृत्वानिरूपकचितिको वा आत्मत्वादित्यत्राह ।

इष्टसिद्धिः प्रसिद्धेऽग्रे हेत्वसिद्धिरगोचरे ।
नान्या सामान्यतः सिद्धिर्जातावपि तथैव सा ॥४॥

प्रसिद्धे संसार्यात्मनि पक्षे इष्टसिद्धिः सिद्धसाधनम्, अगोचरे अज्ञाते ईश्वरे हेत्वसिद्धिः हेतोरज्ञानं, आत्मत्वेन सामान्यतः सिद्धः प्रचयेत्, तत्राप्यस्मदादिरस्तदितर आत्मा वा पक्ष इति विकल्पे सिद्ध-

---

देहिना इति यथोक्तसिद्धान्, अनयोरेकतरस्य पक्ष प्रत्यक्षं बाधते । प्रथमस्य अनीकत्वेन तदुपपत्तावसौ द्वितीया बाधा तत्पक्षे च प्रथमस्य प्रत्यक्षमेवेति न प्रत्यक्षाभावबाधानुप-लब्धि, तदभावे च तत्सम्पत्या तत्रापि यतेव नास्ति इत्यनोऽस्याः योग्यतासहिता अनुपलब्धि-रपि न सम्भवतीति, प्रतियोग्युपपत्तावपि योग्यतासहितत्वम् अतोऽनुपलब्धिसाधक-प्रत्यक्ष अतस्तत् तदुपलम्भकाणां दोषघटिता बाधा तत्राप तादृशयोग्यतायाः अनुपलब्धिरेव नास्तीति न तत्सम्भवेदिति ॥ ३ ॥

ईश्वरत्वेन ईश्वरं पक्षीकृत्य कर्तृत्वाद्यनुमानस्य प्रकारविशेषेणदूषणेऽपि आत्मत्वेन आत्मा सिद्धत्वात् तेषु कर्तृत्वस्य विवादविषयत्वाभावात् सामान्यतः पक्षत्वे सिद्धसाधनमिति, अन्यथाऽपि, किञ्चिदनभिज्ञ आत्मा पक्षः, न च तथा सति सर्वज्ञत्वादिसिद्धेः अनीकत्वाभावस्य पक्षे सिद्धत्वात् सर्वज्ञत्वाभाव आत्मत्वादित्युक्तं इति अत्र तत्र किञ्चिदनभिज्ञत्वेन आत्मनिष्ठकर्तृत्वसाधनं दूषणीयम् । तत्र किञ्चिदनभिज्ञत्वेव सर्वज्ञत्वाभावस्य साध्यस्य तद्भावे सर्वज्ञत्वाभावसाधनमपि ईश्वरस्य ज्ञेयस्य सर्वज्ञविषयत्वाभावसाधनम् तथापि किञ्चिदनभिज्ञत्वे ईश्वरत्व अतः सर्वज्ञत्वसिद्धिसाधनाभावानुपपत्तेः सर्वज्ञत्वाभावसाधनत्वं न सम्भवति सर्वज्ञत्वविरोधित्वात् ईश्वरे आत्मत्वानभिज्ञत्वाभावसाधनत्वं न सम्भवतीति तथा अनीकत्वाभावपक्षे बाधादोषः । अविरुद्धकर्तृत्वानभिज्ञत्वादिरिति ।

साधनं हेत्वसिद्धिर्वा। नन्वात्मत्वं जातिः पक्षस्तत्राह जातावपि तथैव चेति। आत्मत्वं जातिर्न क्षितिकर्तृत्वे इत्यनेनेष्टसिद्धिः सिद्धसाधनं, हेतोश्च तत्रासत्त्वमिति हेत्वसिद्धिरित्यर्थः॥४॥

नन्वागमादिसिद्धात्मनि सकर्तृकत्वं साध्यं तत्राह।

आगमादेः प्रमाणत्वे बाधनादनिषेधनम्।
आभासत्वे तु सैव स्यादाश्रयासिद्धिरुद्धता॥५॥

आगमादेः प्रमाणत्वे तत एव ईश्वरस्य कर्तृत्वादिसिद्धौ कर्तृत्वाद्यभावसाधने बाधः। आगमादेरप्रमाणत्वे सैवाश्रयासिद्धिः उद्धता उत्कटा॥५॥

अत्र क्षित्यादिकर्तृत्वानिश्चयकाले संदिग्धसिद्धिकत्वम् अभ्युपगतमेव, नैवायमसौ ईश्वरश्च सर्वेषां कर्तृत्वात् क्षित्यादिकर्तृत्वानिश्चयविशिष्टस्य न सम्भवतीति तदयम्। हेतोरज्ञानमिति तत्राप पक्षतापत्तेन हेत्वाश्रयानुमितिहेतुत्वात् पक्षाभावे विशेषणाभावात् न पक्षधर्मत्वविशिष्टहेतुज्ञानमिति भाव। आत्मत्वेन सामान्यत सिद्ध इति तथाच जीवेश्वरसाधारणात्मत्वेन सामान्यरूपेण पक्षताया पक्षासिद्धिरिति भाव। एतदपि विकल्प्य दूषयति तदैत्यादिना। कारिकायां अन्यथा सामान्यत सिद्धिरिति ■ अन्यथाश्रयो सामान्यत सामान्यरूपेण आत्मत्वेन सिद्ध पक्षसिद्धिरित्यर्थः। जातावपीति। न च आत्मत्वं न सर्वत्र सर्वकर्तृत्वाभिमतवैशेष जातित्वात् गोत्वादिवदनुमानात् न सिद्धसाधनं हेत्वसिद्धिरिति वाच्यम्। निषेध्यस्य सर्वत्र सर्वकर्तृत्वाभिमतवैशिष्ट्याप्रसिद्धत्वात् अभीष्टाभावस्य प्रागेव निरस्तत्वाच्च निषेधसाध्यप्रसक्तादिति॥४॥

ईश्वरपक्षककर्तृत्वाभावानुमाने आगमवचनार्थात्मत्वरूपपक्षसिद्धिसम्भवात् कथं पक्षासिद्धिरित्याशङ्क्य, नन्वित्यादिना। आगमादेरिति, न चागमादेर्धर्मिग्राहकस्य प्रामाण्येऽपि न तत्कर्तृत्वादिधर्मांशे प्रामाण्यमिति वाच्यम्। धर्मिविशेषात् तत्प्रत्ययेनैव प्रामाण्यसिद्धेरिति। अनिषेधनमिति न कर्तृत्वाभावसाधनमित्यर्थः। आभासत्वे इति कारिकांशं विवृणोति, आगमादेरप्रमाणत्व इति, अत्रनाथवि प्रमाणसत्त्वाभावे, उद्धतेति उत्कटेत्यर्थः॥६॥

अत्र चार्वाकाः योग्यताविशेषणेन किं, यत्र प्रत्यक्षं तन्नास्ति इत्यनुपलब्धिमात्रमेव बाधकं स्यात्, अनुमानविलोपश्चेष्ट एव धूमदर्शनानन्तरं वह्न्यर्थप्रवृत्तिश्च सम्भावनामात्रादिति तत्राह।

दृश्यादृश्ययोर्न सन्देहोऽभावाभावविनिश्चयात्।
अदृष्टिबाधिते हेतौ प्रत्यक्षमपि दुर्लभम्॥ ६॥

सम्भावना हि सन्देहः, स च दृश्ये नास्ति तस्य निश्चयात्, अदृश्ये च नास्ति अनुपलब्धौ तदभावस्यैव निर्णयात्। एवमदृष्ट्या अनुपलब्ध्या, हेतौ प्रत्यक्षकारणे चक्षुरादौ बाधिते सति प्रत्यक्षमपि प्रमाणं न स्यात्, अनुपलब्धिकालेऽपि तस्य सत्त्वे तु व्यभिचारात् नानुपलब्धिरभावावधारणे हेतुः। एवञ्च गृहान्निर्गतश्चार्वाकः

योग्यताविशेषणेन किमित्यस्य अनुपलब्धेरित्यादि, अनुपलब्धिमात्रमिति मात्रपदेन योग्यतादिव्यवच्छेदः। बाधकमिति अभावबोधकमित्यर्थः, ननु प्रत्यक्षाविषयपदार्थबोधार्थम् अनुमानाद्यावश्यकत्वं, यदि "यदप्रत्यक्षम् तन्नास्ति" इति चार्वाकसिद्धान्तात् प्रत्यक्षाविषयपदार्थस्याभावः तदा अनुमानमप्रमाणं स्यादित्यत आह, अनुमानविलोपेति। ननु अनुमानविलोपे धूमदर्शनानन्तरं वह्निमनुमाय तदर्थं प्रवर्तने तत्र स्यात् इत्यत आह धूमदर्शनानन्तरमिति, सम्भावनामात्रादिति सम्भवमात्रादित्यर्थः, न सन्देह इति तथा च वह्निसन्देहात्, यत् वह्न्यर्थं प्रवर्तते प्रवर्तक इति भावः। न सन्देह इति तथाच भगवान् मन्वथालोकतया 'यद्विषयसम्भावनामात्रात्' इत्यत्रत्य व्याहितम् भाव। दृश्यादृश्ययोरिति सम्भवोदित्वात्, दृश्ये घटादौ चक्षुरादिसन्निकर्षे, तत्र भावस्य घटादेर्निश्चय। अदृष्टे घटादौ चक्षुरादिसन्निकर्षाभावे तत्रापि भावस्य घटाद्यनिश्चय। अदृष्टे घटाद्यनुपलब्ध्या अभावस्य घटाद्यभावस्य निश्चितिरिति न वह्निसम्भावनेत्यर्थः। अदृष्टिबाधिते हेतौ इति हेतौ प्रत्यक्षहेतौ चक्षुरादौ अदृष्ट्या अनुपलब्ध्या बाधिते अभावे प्रत्यक्षमपि प्रमाणं न स्यादिति अन्वयदेव प्रमाणम् प्रतियोगितया निर्णीत इत्यर्थः। प्रत्यक्षमपि प्रमाणं न स्यादिति नानुपलब्धिमात्रमभावनिश्चयः। इति चार्वाकसिद्धान्ताभ्युपगम इत्यर्थः। नानुपलब्धिरिति नानुपलब्धिमात्रमभावनिश्चयः। प्रत्यक्षेति अनुपलब्धिमात्रस्याभावनिश्चयहेतुत्वे चेत्यर्थः। विशेषेति, न च गृहाद्वहि-

पुत्र-दाराद्यभावादिकमनवधार्य्य विक्रोशेत्, परावृत्तोऽपि कुटुम्बं नाभाद्येत् तदा तेषां सत्त्वे चानुपलब्धिर्व्यभिचारिणी न हेतुः स्यादिति ॥ ६ ॥

ननु यद्यनुपलम्भमात्रं नाभावसाधकं तदा अयोग्योपाधिशङ्कया धूमादावपि व्यभिचारशङ्कया न व्याप्तिनिश्चयः स्यादिति गतमनुमानेनेत्यत आह।

शङ्का चेदनुमाऽस्त्येव न चेच्छङ्का ततस्तराम्।
व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिर्मतः ॥ ७ ॥

तद्देश-तत्कालयोर्व्यभिचाराभावनिश्चयात् कालान्तरस्य देशान्तरस्ययोर्व्यभिचारशङ्का स्यात् कालान्तर-देशान्तरस्यानवधानुमानादेवेति सिद्धमनुमानम्। शङ्का न चेत्, ततः शङ्काविरहे तरां सुतरामनुमानम्। ननु किं शङ्कानिवर्त्तकं तत्राह, तर्कः शङ्कावधिर्मत इति।

[illegible] तत्तदधिकरणानाम् चक्षुरसन्निकृष्टत्वात् [illegible] ... इति [illegible]। ... ॥ ६ ॥

[illegible] ... अयोग्योपाधि[illegible] ... व्याप्तिनिश्चय इति, [illegible] ... इति [illegible]

विपक्षबाधकतर्काच्छङ्काविरहो¨मतः सम्मत इत्यर्थः । नतु तर्कस्यापि व्याप्तिमूलकत्वेऽनवस्थेत्यत आह, व्याघातेत्यादि । । तर्कमूलव्याप्तौ न शङ्का व्याघातात्. कुतः कारणं विना कार्य्योत्पत्तिशङ्कायां इत्यर्थः भोजनादौ परप्रतिपत्त्यर्थञ्च शब्दप्रयोगादौ न प्रवर्त्तेतेति । एवञ्च तर्कावतारे शङ्कितोपाधिरेवाप्रयोजक इत्युच्यते । तदुक्तं "यावद्व्यतिरेकित्वं शङ्कितेनापि शक्यते ।[1] विपक्षस्य तुन स्तावद्धेतोर्गमनिका बलम्" । विपक्षस्य विपक्षे हेतोर्व्यतिरेकित्व सत्वं यावच्छङ्क्यते तावद्धेतोर्गमकत्वमिति भावः । व्यभिचारशङ्का

विपक्षबाधकतर्कादिति विपक्षे व्यभिचारशङ्काया बाधकात् प्रतिबन्धकात् तर्कादित्यर्थः । न च स च तर्के धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात् वह्निजन्यो न स्यादित्यादिरूप । न च तर्कस्य विरोधिविषयकत्वाभावेन कथं व्यभिचारशङ्काप्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यम् । फलबलेन तद्विशिष्टबुद्धि प्रति तदाभावकव्याप्तवत्तेन प्रतिबन्धकत्वस्य कल्पनीयत्वात् । ननु यत्र तर्केण शङ्कानिरासः तत्रानवस्था तर्कमूलीभूतव्याप्तिग्रहे शङ्कानिरासाय तर्कान्तरापेक्षायां तर्कमूलव्याप्तिग्रहेऽप्यपरस्य अपेक्षणीयत्वादित्याशङ्क्य नतु तर्कस्येत्यादिना, व्याप्तिमूलकत्वेन व्याप्तिग्रहस्याप्यव्याप्तिग्रहसापेक्षत्वेनेत्यर्थः, व्याघातादिति तर्काभावापि संशयकरणकोटिकारणप्रतिबन्धकाभावादित्यर्थः । तर्काभावातिरिक्त... संशयप्रतिबन्धकाभावात् । मूले व्याघातावधिरिति व्याघात अवधि सीमा यस्य तथाभूता, व्याघातप्रतिबन्धेति यावत् । अतएवोक्तमुपाध्यायैः "यावदाशङ्कं तर्कानुसरणात् यत्र च व्याघातेन शङ्कैव नावतरति तत्र तर्कं विनैव व्याप्तिग्रह" इति । व्याघातेन शङ्कैव तर्कं विनैव तर्कावतारात् पूर्वं शङ्कितोपाधिरेव ... अतर्कपूर्वं व्याघातादिरूपकार्यकारणभावग्रहेण शङ्कैव नावतरति, तथा अतर्कपूर्वं तथाभावातिरिक्तकारणबोधिकाभावाद्व्याघातेन सम्प्रदायतात्पर्यम् । कुतः तत्र तर्कं तर्कं विनैव व्याप्तिग्रह इति समाधानसन्दर्भस्य सम्प्रदायतात्पर्यम् । कुतः कारणं विना कार्य्योत्पत्तौ इत्यर्थे भोजनादौ प्रवृत्तिं करादित्याह, कुतः कारणं विना कार्योत्पत्तीत्यादि । परप्रतिपत्त्यर्थेति परकीयशाब्दप्रतीति शब्दोपाख्यानव्यतिरेकं हेतुं निरूप्यार्थं । अप्रयोजक अननुमापक... इत्यर्थः । एवमेव तर्कस्य शङ्कानिवर्त्तकत्वे चेत्यर्थः, अप्रयोजक अननुमापक हेतोर्व्यतिरेकित्वसत्त्वं हेतोरित्यर्थः । यावद्व्यतिरेकित्वमिति विपक्षस्य विपक्षे हेतोर्व्यतिरेकित्वसत्त्वं हेतोरित्यर्थः ।

घ उपाधिसद्भावोना। तदुक्तम् "अन्योन्यपरप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः। तैर्दृष्टैरपि नैवेष्टा व्यापकांशावधारणा" इति ॥ अन्ये केचन हेतवः परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवका आश्रयाः, तथाहि उपाध्यवच्छिन्नहेतुनिष्ठा व्याप्तिः हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुवृत्तितया भासते, अत एव उप समीपवर्तिनि स्वसमानाधिकरणे स्वधर्मं व्याप्तिम् आदधाति बोधयतीति उपाधिस्तोजवाकुसुमादिसाधारणः, तैः सोपाधिभिर्दृष्टैरपि पक्षे व्यापकांशस्यावधारणा निश्चयो नेष्यते साधारणधर्मेण साध्यसंशयजननादित्यर्थः ॥ ७ ॥

* [illegible]

ननूपमानमीश्वरे बाधकं स्यात्, अत्रोपमानस्यातिरिक्तप्रमाणस्यानभ्युपगमात् न बाधकमिति वैशेषिकादयः। तत्र सादृश्यस्य पदार्थान्तरस्य ग्राहकमुपमानमिति केचित्, सादृश्यं न द्रव्यं गुणः कर्म वा गुणसमवेतत्वात्, न सामान्यं सप्रतियोगिकत्वात् सामान्यादिवृत्तित्वाच्च, नाभावः सप्रतियोगिकत्वेनाप्रत्ययात्। तच्च न प्रत्यक्षगम्यमिन्द्रियपातमात्रेणाप्रतीतेः। नापि प्रतियोगिज्ञानसहकृतमिन्द्रियं ग्राहकमिति वाच्यं, गोसदृशो गवय इति ज्ञानानन्तरं या गौर्गवयसदृशीत्यसन्निकृष्टगोविशेष्यकप्रत्ययस्याप्रत्यक्षत्वात्, नाप्यनुमानगम्यं लिङ्गाप्रतिसन्धानेऽपि ज्ञायमानत्वात्, न शब्दगम्यं तदश्रावयितृकत्वादिति तत्राह,—

रिति उपाधिमत्त्वस्यान्यथैव प्रतिपादितमिति भावः। ननु केचो [illegible] रिति उपाधिमत्त्वस्यान्यथैव प्रतिपादितमिति भावः। ननु [illegible] यदि व्याप्तिग्रहदशायां पक्षे साध्यहेतुसत्त्वग्रहानन्तरं कथं न साध्यानुमितिरित्यत आह, तै सोपाधिकिङ्गं हेत्वन्तरीति, तथा च व्यभिचारित्वसम्बन्धेन उपाधिविशिष्टहेतौ साध्य व्यापकोपाधेर्व्यभिचरितत्वनिश्चये व्याप्यस्य साध्यस्यापि व्यभिचारनिश्चयात् न साध्यानुमितिः, किन्तु साध्याभाव एव एतद्धेतौ साधारण्यधर्मेणेत्यादि। न च साध्याभाव [illegible] साध्याभावसहचरितत्वज्ञानरूपत्वेऽपि साध्यसहचारज्ञानाभावात् कथं [illegible] एतन्मते साध्यसहचरितत्वे सति साध्या साधारण्यधर्मज्ञानेन साध्याभाव एव इति भावः। भावसहचरितत्वस्य व्यभिचारपदार्थत्वात् ॥ ० ॥

उपमानस्यैव पदार्थसाधकत्वम् इत्यभिमानेन, अद्वैते भक्त्यादिना, बाधकमिति, तथा च ईश्वरे कस्यचित् सादृश्याभावात् न पदार्थत्वमिति भावः। [illegible] ईश्वरेति अत्र न किञ्चिदर्थबाधक किञ्चित्सदृशावाचकत्वादित्येवं रूपः। अत्र वैशेषिकमताभावात् [illegible] वैशेषिकादय इत्यन्तेन, न बाधकत्वमितीति यथा च उपमानस्य अनु मानवत्त्वेन अनुमानातिरिक्तप्रमाणत्वाभावात् ईश्वरबाधकत्वमिति भावः। सादृश्य अतिरिक्तपदार्थं तत्साधकमेवोपमानं प्रमाणान्तरमिति मीमांसकमतमुत्थापयति तत्र [illegible] केचिदित्यन्तेन, सादृश्यस्य पदार्थान्तरत्वे युक्तिमाह सादृश्यमिति। [illegible] [illegible] सप्रतियोगिकत्वात् [illegible] इति भावः। [illegible] यौगिकत्वादिति [illegible]

परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः ।
नैकतापि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधतः ॥ ८ ॥

न प्रकारान्तरस्थितिः न नोभयात्मकत्वं हि यतः परस्परविरोधात् नैकतापि न भावाभावात्मकत्वमपि विरुद्धानामिति हेतुगर्भं विशेषणं परस्परविरोधिरूपत्वात्। विरोधमेव प्रतिपादयति उक्तिमात्रविरोधतः। नाभाव इत्युक्ते च भावत्वप्रतीतेः कथमभावता, न भाव इत्युक्ते चाभावत्वप्रतीतेर्न भावत्वम्। अयमभिप्रायः साहचर्यं भावोऽभावो वा उभयकाव्यतिरिक्तस्याप्रसिद्धेः अभावत्वे सप्तमपदार्थत्वं भावत्वे च गुणवत्त्वे द्रव्यत्वं निर्गुणत्वे सामान्यवत्त्वे च गुणान्यत्वे कर्मत्वं तदन्यत्वे गुणत्वं निर्गुणत्वे सामान्यभावत्वेऽसम

[illegible]

वेतत्वे च समवायत्वं समवेतत्वे च अनेकाश्रितत्वे सामान्यत्वं एकाश्रितत्वे विशेषत्वम्। एवं शक्तिसंख्यादयोऽपि पदार्था निराकार्य्याः ॥ ८ ॥

ननु भवतु सादृश्यं समानधर्म एव तद्ग्राहकमेवोपमानं मानान्तरं स्यादित्यत आह,—

साधर्म्यमिव वैधर्म्यं मानमेवं प्रसज्यते।
अर्थापत्तिरसौ व्यक्तमिति चेत् प्रकृतं न किम् ॥ ९ ॥

यथ गोविसदृश इति प्रमाणमन्तर सा गौरेतद्विसदृशीति धीः प्रमाणान्तरादेवास्तु। अथैतस्य तद्वैधर्म्यं तन्निष्ठेतद्वैधर्म्यं विनाऽनुपपन्नमित्यर्थापत्तिरेवेति, गोसादृश्यं गवयस्य गोर्गवयसादृश्यं विनाऽनुपपन्नमित्यर्थापत्तिरेवेति न मानान्तरं सदृश्यग्राहकं मन्तव्यमिति ॥ ९ ॥

रूपत्वादिति भावाभावाश्रयौ मिथो विरोधित्वादित्यर्थः। तथाच सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थत्वाभावात् न तद्ग्राहकस्य उपमानस्य प्रमाणान्तरत्वमिति भावः। एवमिति पदार्थत्वाभावात् न तद्ग्राहकस्य उपमानस्य प्रमाणान्तरत्वमिति भावः। एवमिति शक्तिसंख्यादयोऽपीति शक्तिना पृथक्त्वस्य परिग्रहः। एतत् दृष्टान्तस्थानीयमित्यर्थः। शक्तिसंख्यादयोऽपीति चादिना पृथक्त्वस्य परिग्रहः। एतत् दृष्टान्तविषयीक, यथा लोकेऽपि अतिरिक्तपदार्थ विनाप्युपपन्नतावशादपि शक्ति न स्वीकृताः, तथा सादृश्यमपीति समुदितार्थः। न च वैशेषिकादिमते सकलपदार्थान्तर्गतत्वं तथा सादृश्यस्यापीति समुदितार्थः। न च पृथक्त्वस्यातिरिक्तपदार्थत्वाभावे गुणस्य निर्गुणत्वात् कथम् एक इदं रूपं रसात् पृथक् इति प्रतीतिः प्रामाण्यमिति वाच्यम्। गुणादिनिष्ठस्यान्यान्यत्वयो धीविशेष विषयत्वमन्यथा इति न काचिदनुपपत्तिः ॥ ८ ॥

अतिरिक्तपदार्थग्राहकत्वेन उपमानस्य प्रमाणान्तरत्वाविरहेऽपि तत्पदार्थग्राहकत्वेनैव उपमानस्य प्रमाणान्तरत्वं स्यादित्याशङ्कते ननिवत्यादिना। साधर्म्यग्राहकस्य प्रमाणान्तरत्वे तुल्ययुक्त्या वैधर्म्यग्राहकस्यापि प्रमाणान्तरत्वं स्यादिति प्रतिबन्धिमुखेन वैधर्म्यग्राहकमानान्तरं दूषयति साधर्म्यमिवेति साधर्म्यमिव साधर्म्यग्राहकमानान्तरमिव, वैधर्म्यं वैधर्म्यग्राहकं, मानमेव प्रसज्यते एवं मानान्तरं स्यादित्यर्थः। अथार्थापत्त्यादि

वैशेषिकादिभिरुपमाने दूषिते नैयायिक आह,—

सम्बन्धस्य परिच्छेदः संज्ञायाः संज्ञिना सह।
प्रत्यक्षादेरसाध्यत्वादुपमानफलं विदुः ॥ १० ॥

फलमित्यनन्तर इतोत्यध्याहार्य्यं, संज्ञाया गवयादिसंज्ञाया संज्ञिना गवयत्वादिविशिष्टेन सह सम्बन्धस्य शक्ते:, परिच्छेदं निश्चयं, उपमानस्य मानान्तरस्य फलमुपमितिं, प्रत्यक्षादेरसाध्यत्वात् इन्द्रिय लिङ्ग शब्दानामसामर्थ्यात् ॥ १० ॥

ननु गोसदृशोगवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यादेव शक्तिधीरस्तु, गवयत्वविशिष्टोधर्मी गवयपदवाच्योगोसदृशत्वादित्यनुमानाद्वास्तु तत्राह,—

सादृश्यस्यानिमित्तत्वान्निमित्तस्याप्रतीतितः।
समयोदुर्ग्रहः पूर्वं शब्देनानुमयापि वा ॥ ११ ॥

समय: गवयत्वादिजातिपुरस्कारेण शक्तिरूपसम्बन्ध:, स च

[illegible] ॥ ९ ॥

[illegible] ॥ १० ॥

[illegible]

दुर्ग्रहः, शब्दादनुमानाद्वा न सम्भवति, गवयत्वस्य तेन पुंसा अगृहीतत्वात् । न च सादृश्यमेव प्रवृत्तिनिमित्ततया गृह्यतां तस्य गुरुत्वेनाप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् ॥ ११ ॥

ननु प्रथमतोगवयत्वस्याप्रतीतत्वेऽपि यदा गवयत्वं प्रत्यक्षं तदा गोसदृशोगवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्याल्लक्षणया गवयत्वपरात् तेन रूपेण शक्तिधीरस्तु तत्राह,—

श्रुतान्वयादनाकाङ्क्षं न वाक्यं ह्यन्यदिच्छति ।
पदार्थान्वयवैधुर्यात्तदाक्षिप्तेन सङ्गतिः ॥ १२ ॥

गोसादृश्यसामानाधिकरण्येन गवयपदवाच्यत्वविषयकज्ञानजनकतया शब्दस्य गवयत्वादिना शक्तिबोधे नाकाङ्क्षा अन्वयस्य पर्यवसानात्, यत्र पदार्थो एवान्वयविधुरा, तेनापि रूपेणान्वयायोग्याः तदाक्षिप्तेन तेन लक्षणीयार्थेन सङ्गतिरन्वयः, यथा गङ्गायां घोष इत्यादौ ।

अतिदेशवाक्येन अनुमानेन वा दुर्ग्रह इत्यनुमानस्य इति कारिकार्थः । टीकायां शब्दात् गमनादेति, तथाच गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यात् गोसादृश्यविशिष्टे गवयपदवाच्यत्वबोधेऽपि गवयत्वाख्यं तदनीभूतगवयत्वविशिष्टे सादृश्यवाचकात् गवयपदवाच्यत्व पदवाच्यत्वात् शब्दसाधारण्ये, गवयत्वविशिष्टे गवयपदवाच्यत्वानुमिते पूर्वं गवयत्वविशिष्टे परामर्शस्यापेक्षणीयत्वात् गवयत्वविशिष्टानुपस्थितौ तदसम्भवात् अनुमानस्यासामर्थ्यमिति भाव ॥ ११ ॥

नन्वत्र यदा गवयत्वविशिष्टपिण्डप्रत्यक्षं तदा सादृश्यातिदेशवाक्येन गवयत्वे प्रवृत्तिनिमित्तत्वनिश्चयेन तथाविधवाक्यतात्पर्यविनिश्चयात् सादृश्यवाक्यघटकगोसदृशपदलक्षणया गवयत्वविशिष्टे शक्तिग्रहः सम्भवतीति कथमुपमानस्य प्रमाणान्तरत्वमित्याशङ्कते नन्वित्यादिना गवयत्वपरादिति गवयत्वतात्पर्यकघटकपदघटितादित्यर्थः, तत्र सदृशपदेन गवयत्वपर्व न तु गोसदृशपदं, तस्य वाक्यत्वात् वाक्ये लक्षणाविरहात् बोधस्तु तदर्थग्राहकमिति इदयम् । श्रुतान्वयादिति शक्यान्वये पर्यवसानात्, अनाकाङ्क्षम् अवस्थान्तरे आकाङ्क्षा

ननु गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वादिति सामान्यतो-दृष्टमनुमानमितरप्रवृत्तिनिमित्तकत्वबाधे गवयत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्त-त्वमवगाहतामिति चेन्न, व्यापकतावच्छेदकरूपेणैवानुमितेर्व्यापक-विषयकत्वात्। गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् इतराप्रवृत्ति-निमित्तकत्वे सति सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वादिति व्यतिरेकि च साध्या-प्रसिद्धया न सम्भवति. व्यतिरेकव्याप्तिप्रतिसन्धानेऽपि गवयत्वाश्रयो गवयपदवाच्य इति धियोऽननुभवसिद्धत्वाच्च उपमानं प्रमाणान्तरम् एवं धिक्करभमतिदीर्घग्रीवमतिकठोरकण्टकाशिनमपसदं पशूना-मित्यादिवाक्यार्थज्ञानानन्तरं तादृशपिण्डदर्शने करभपदवाच्योऽय-मित्युपमानादेवेति। उपमानन्तु शक्तिमात्रपरिच्छेदकतया नैयते बाधक-मिति भावः॥ १२॥

इति भावः बोद्धव्यो, गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यं न वाच्यम् इत्यस्ति न तस्यार्थं बोधयति इति व्याप्तिरपूर्वार्थमाह। टीकायां गोसादृश्यस्यसमानाधिकरणत्वे इति सामा-नाधिकरण्यपदेन गोसादृश्यस्य उपलक्षणत्वं न तु प्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति सूचितम्। व्यापक-तया प्रतीयमानतया पदार्थं, तथाच गोसादृश्यावच्छिन्नविशेष्यकगवयपदवाच्यत्वप्रका-रकमानाद्गोसादृश्ये गवयत्वविशिष्टे गवयपदवाच्यत्वविषयकबोधतात्पर्यग्राहकत्वम् अनायत्या वाक्यस्यानुमितेः, तथाच पूर्वं सादृश्यबोधाभावे तात्पर्यग्रह एव न सम्भवतीति भावः। शब्दस्य प्रागुक्तातिदेशवाक्यस्य, नाकाङ्क्षेति. अन्वितवाक्यार्थविषयाकाङ्क्षाबोधकस्य वाकाङ्क्षादपेक्षा-दिति भावः। ननु तर्हि दुष्ट व्यापकं पदम् अनुमापकम् इत्यत आह भूमेः पदार्थो न्यायेष्वपीति, अर्थं च विवरणे टीकायां सर्वं पदार्थो एवेति। गवयपदवाच्यत्वादि-साध्यव्याप्तिग्राहकाभावात् व्यतिरेकि चेति व्यतिरेकव्याप्तिग्राहकत्वेऽपि, अप्रसिद्धा साध्याप्रसिद्ध्या, न सम्भवतीति, ननु गवपदं यदितरावृत्तिनिमित्तकत्वे सति सप्रवृ-त्तिनिमित्तकं तत् गवयप्रवृत्तिनिमित्तकम् इति सामान्यव्याप्तिग्रहे गवयत्वेतरावृत्तिनिमि-त्तकत्वविशिष्टसप्रवृत्तिनिमित्तकत्वप्रतियोगिहेतुकतया पक्षधर्मताज्ञानात् अप्रसिद्धमपि गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमनुमितौ विशेषतया भासते यथापदघटितसामान्यव्याप्ति-ज्ञानानि विषयं साध्यविशेषप्रत्यादिवत् आह व्यतिरेकव्याप्तिप्रतिसन्धानेऽपीति

शब्दस्तु नैश्वरे बाधकत्वेन शङ्कनीयः। अनुमानानतिरेकात् इति वैशेषिकाः। पदश्रवणानन्तरं पदार्थस्मरणे एते पदार्थाः परस्परं संसर्गवन्तः आकाङ्क्षा-योग्यतासत्तिमत्पदस्मारितत्वात् दण्डेन

व्याप्तिग्राहकाभावे उपस्थितेः। अतएव [illegible]अनुमानेन उपमानस्य न गतार्थत्वं, व्याप्तिसामान्याग्रहे अनुमानानुदयात्। सादृश्यमात्रमिव अवाधारणधर्मदर्शनमप्युपमाननिमित्तमिति, [illegible] उपलक्षणमिदम्। सादृश्यपिण्डदर्शने दीर्घग्रीवादिपुरुषादिदर्शने, [illegible]इति तदुक्तविशिष्ट इत्यादि, उपलक्षयति उपमानमित्यादि। [illegible] उपमानस्य पदार्थबाधकत्वमत्र [illegible], तथाच ईश्वरस्य [illegible] उपमानस्य ईश्वराबाधकत्वमिति भावः॥ १९॥

ननु उपमानस्य शक्तिमात्रनिर्णायकत्वेन ईश्वराबाधकत्वेऽपि शब्दस्य ईश्वरबाधकत्व[illegible] अनुमानातिरेकादिति। यद्यपि [illegible] वैशेषिकमतमाश्रित्य शब्दस्य ईश्वराबाधकत्वे अनुमानानतिरिक्तत्वं न तन्त्रम् अनुमानाबाधकत्वेन ईश्वराबाधकत्वसिद्धेः तथापि [illegible] अनुमानस्य ईश्वरबाधकत्वनिरासेनैव [illegible] शब्दस्य ईश्वराबाधकत्वमपि [illegible] पदार्थस्मरणे इति। योग्यता [illegible] योग्यतादीनामभावे पदार्थसंसर्गस्य अन्वयबोधा[illegible] अन्यथा [illegible] यदि [illegible] परस्परं संसर्गवन्त इत्यत्र [illegible] यदि प्रकृत[illegible] आकाङ्क्षापदस्य [illegible] यदि [illegible] इति वाच्यम्। [illegible] तर्हि दण्डेन [illegible] तात्पर्यात्। [illegible] अन्वयबोधीय [illegible] सति [illegible] पदेन [illegible] भवति तत्र [illegible] योग्यम्। अत्र [illegible] अन्वयप्रयोजकत्वस्य योग्यत्वं निवेशितम्। [illegible]

गामभ्याजेतिपदस्मारितपदार्थवत् इत्यनुमानात् संसर्गसिद्धे, किं वा एतानि पदानि स्मारितपदार्थसंसर्गप्रमापूर्वकाणि आकाङ्क्षादिमत्पदत्वात् इत्यनुमानात् तत्सिद्धे, ज्ञानज्ञानस्य तद्विषयविषयकत्वनियमादित्याह,—

द्वितीयप्रयत्नादृष्टाकाङ्क्षादि, [illegible] तात्पर्यवत्त्वम् आप्तोक्तत्वञ्च सूचितम्। पदैर्न [illegible] इत्यादिवाक्यश्रवणानन्तरं [illegible] न गत्यादिसमर्थाद् [illegible] एवम् [illegible] न [illegible] [illegible] तात्पर्ये [illegible] सूत्रार्थैव परस्परं [illegible] इत्युक्तम्। एवञ्च [illegible] [illegible] [illegible] व्यभिचारवारणाय प्रथमप्रयत्नादृष्टम् [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible]। एवं पुरुषयो[illegible] [illegible] [illegible] पुत्रो [illegible] पुरुषोऽपसार्यतामित्यादिवाक्यश्रवणानन्तरं राजसम्बन्धस्य पुत्र [illegible] पुरुष राजसम्बन्धीव [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तथाच पुरुषे राजसम्बन्धा[illegible] [illegible] [illegible] इतिपदाभ्यां [illegible] [illegible] [illegible] व्यभिचारवारणाय द्वितीयप्रयत्नादृष्टं, पुत्रनिष्ठस्य राजसम्बन्धस्य बोधविषयत्वेनाकाङ्क्षितत्वात् पुरुषनिष्ठस्य राजसम्बन्धस्यानाकाङ्क्षितत्वात्। [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible], [illegible] तात्पर्यविषय[illegible] [illegible] [illegible] व्यभिचारवारणाय द्वितीयं तात्पर्यविशेषणम्। [illegible] ईश्वरज्ञानेऽव्यादौ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] व्यभिचारवारणाय तत्कालीन[illegible] पदविशेषणम्। [illegible] [illegible] पदार्थो [illegible] [illegible] [illegible] द्वितीयं विशेषणम्। एवञ्च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अस्याचीन

अनेकान्तः परिच्छेदे सम्भवे च न निर्णयः ।
आकाङ्क्षा सत्तया हेतुर्योग्यासत्तिरवभ्मना ॥ १२ ॥

अत्र पदार्थपञ्चकानुमाने संसृष्टा एवेति यदि संसर्गवत्त्वं साध्यते, अभाविततसंसर्गका इति संसर्गस्वरूपयोग्यत्वं वा, आद्ये पदाभावितसंसर्गस्वरूपयोग्यत्वं सिद्धतीत्यादावनैकान्तः, द्वितीये न संसर्गनिर्णयः, अन्वयप्रयोजकरूपवत्स्वरूपयोग्यताया हेतुविशेषणीकृतत्वेन सिद्धसाधनाच्च । द्वितीये

शीविष्यादिरुपत्वे च अति [illegible]
[illegible]

पयोगी आकाङ्क्षा। संसया इति। आकाङ्क्षा हि समभिव्याहृतपदस्मारितपदार्थजिज्ञासा, घटमित्युक्ते आनय पश्येति, आनयेत्युक्ते घटं पटं वेति जिज्ञासोदय । ननु योग्यतासहितासत्तिरेव हेतुरस्तु तत्राह योग्यमसत्तिरव्यभिचारा इति व्याप्तिशून्या अयमेति पुत्रोराज्ञ पुरुषोऽपसार्यतामित्यत्र निराकाङ्क्षयोराजपद पुरुषपदयोर्व्यभिचारात् ॥ १२ ॥

वर्षयति। तत्र मनोरथं सिद्ध मति पदवित्वहृदयमत्वमनस्येन हेतुत्वात् करणादिस्मिरकी च वर्णमयीकदपदसदपयोग्यतादिघटितमानुमतीरत्वस्येन व्यभिचारासम्भवात्। द्वितीय इति स सर्वं सदृपयोग्यत्वानुमान यत्वं । न ,अ सर्वं मिवेद इति तथाच सदपयोग्यत्वमातमिश्चेऽपि स सर्वाभिवंशात् वाक्यस्य च सर्वं निश्चयकपमन्यत्वा सम्भव इति भाव । सदृपयोगत्वानुमानि दोषान्तरमाह मन्वयमयोगवित्यादि, सिद्धसाधनाव ति अनुमिते पूर्वं हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुज्ञानस्य नियतत्वेनयोग्यत्वादिति भाव । पदपदकानुमाने दोषमाह द्वितीये प्रयोग यदि पदपदकानुमान इत्यर्थं । एतदुपलक्षणं पदार्थपदकानुमानेऽपि हेतोराकाङ्क्षाघटितत्वया पर्व दोषी द्रष्टव्य । भवमेति विद्यमानतया न तु ज्ञानविषयत्व नेवमवं तथाच स्वरूपसत्या एव आकाङ्क्षायाशाब्दीयहेतुत्वात् अनुमिती च हेतुनिश्चयसापेक्षत्वात् आकाङ्क्षाया लिङ्गविधाहेतुत्वासम्भवेन शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वमवश्यमङ्गीकार्यमिति भाव ननु योग्यताया आसत्त्व ज्ञानं शाब्दीयोपयोगि यत योग्यताविशिष्टासत्तिरेव हेतुरस्तु किम् आकाङ्क्षया हेतुत्वकल्पनेत्याशङ्कते नन्वित्यादिना, अन्यत्वादि न अयम आदिरूप सम्भवी यस्या सा तथा इत्यर्थं । व्यभिचारादिति तथाच यत्र वाक्यार्थबोधे वक्तृतात्पर्यं तत्र वाक्ये तदनुपादार्थज्ञानपूर्वकत्व, वाक्यार्थबोधे विषयस्य आकाङ्क्षा तत्र वक्तुरपि न तात्पर्यम् अनाकाङ्क्षिताभिधानप्रसङ्गात् एवञ्च रागपुरुषान्वये तात्पर्यविरहादेव तादृशपदार्थेष तत्र ज्ञानपूर्वकत्वविरहेण व्यभिचार इति भाव । न च तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वात् तात्पर्यज्ञानविशिष्टयोग्यतासत्तिमत्त्व न हेतुना पदार्थेषु सर्वं ज्ञानपूर्वकत्वं साधनीयम् इति न व्यभिचार इति वाच्यम्। यथा यदि योग्यतादिविशेषणस्य निष्फलत्वेन हेतोर्व्यर्थविशेषणघटितत्वापत्ते, तात्पर्यं हि तत्पदार्थतत्पदार्थयोरन्वयोपस्थित्व तत्र तत्पदार्थ

प्राभाकरास्तु वेदस्यापौरुषेयतया तत्र वक्तृज्ञानानुमानासम्भवात् शब्दः प्रमाणं, लोके तु आप्तोक्तत्वज्ञानमपेक्षितं, तथाचायं वक्ता स्वप्रयुक्तवाक्यार्थयथार्थज्ञानवान् भ्रमाद्यजन्यवाक्यार्थज्ञान-जन्यवाक्यप्रयोक्तृत्वात् इत्यनुमानाद्वक्तृज्ञानावच्छेदकतया, उत्तर-कालं वा एते पदार्थाः परस्परं संसृष्टाः वक्तृयथार्थज्ञानविषय-त्वात् इत्यनुमानात्, साक्षाद्वाक्यार्थसिद्धेः, तत्सामर्थ्यात् शब्दात् पुनरन्वयधीरित्यनुवादको लौकिकः शब्दो न प्रमाणमिति प्राहु-स्तत्राह ।

... तात्पर्यविषयतानवच्छिन्ना ... इत्युक्तं इतरवैयर्थ्यम् । वस्तुतस्तु इतरपदार्थसंसर्गानुमितिवत्त्वमिति ... अनुमितिलौकिकत्वादिप्रत्ययविषयत्वानुमितित्वविरह शब्दत्वव्याप्यजातिव्याप्यत्वाभावात् शाब्दत्वमपि न अनुमितित्व ... शब्दस्य प्रमाणान्तरत्व-शाब्दत्वजातिस्वीकारेऽनुमानत्वाभावे न ... अनुमानविषयतावच्छेदकतया ... मिति ॥ १२ ॥

शब्दमात्रस्य अनुमानेन गतार्थत्वम् इति वैशेषिकमतं निरस्य लौकिकशब्दमात्रस्य अनुवादकत्वेन न प्रमाणत्वमिति प्राभाकरमतमुक्तायां निरस्यति प्राभाकरास्त्वित्यादिना, अपौरुषेयतया अपौरुषेयत्वनिश्चयेन, वक्तृज्ञानानुमानासम्भवादिति तथाच वेदे अपौरुषेये वक्तृनियतवक्ताभावनियमात् पौरुषेयत्वनिश्चयस्य वक्तृज्ञानानुमानाधीनत्वादिति भावः । पौरुषेयत्वमिति वाच्यम् । न च वेदा अपि शब्दमात्रस्य नित्यत्वात् कथं लौकिकवाक्यस्य पौरुषेयत्वम् इत्यत आह पौरुषेयत्वम् शब्दस्य नित्यत्वेऽपि लौकिकवाक्यस्य आनुपूर्वीविशेषसत्त्वात् ... इति तेषाम् अभिमानात् । वेदे न वक्तृस्वातन्त्र्यात्, आनुपूर्वीनियमात् तत्र नियमात् इति ... न च सामान्यतो वाक्यार्थस्य अपेक्षितमिति कारणतावेत्यादि, यथायथार्थमित्यादि । न कर्मत्व घटीय न्यायसंकलनया ... वाक्यार्थसिद्धावपि घटमितिवाक्यात् न कर्मत्व ... अग्रहीतपार्थिवेनाधारत्वे भवेत् इति निष्पादितज्ञानसिद्धि येन घटमितिवाक्यस्य ... तात्पर्यार्थम् । अनुमानञ्च घटमितिवाक्य वाक्यम् । तत्रानुमानस्य विशेषानुयायी ... भ्रमाद्यजन्यघटप्रकारक कर्मत्वविशेष्यकज्ञानजन्यघट-वक्ता घटप्रकारकर्मत्वयथार्थज्ञानवान् भ्रमाद्यजन्यत्वादिपदानि ... कारणघटकप्रमाद्यादिपरि-मितिकारणतोक्तत्वादित्यादिरूप, भ्रमाद्यजन्येति वाक्यविशेषणं, पुरुषे दूषणम् । तत्र प्रतारकादौ व्यभिचारवारणाय ...

निर्णीतशक्तेर्वाक्याद्धि प्रागेवार्थस्य निर्णये ।
व्याप्तिस्मृतिविलम्बेन लिङ्गस्यैवानुवादिता ॥१४॥

वेदेऽवधारितसामर्थ्याच्छब्दादाप्तोक्तत्वलेऽपि प्रागर्थनिर्णये लिङ्गस्यैवानुवादकत्वं, व्याप्तिस्मृतिविलम्बेनानुमानस्य शब्दापेक्षया विलम्बितधीजनकत्वात् ॥ १४ ॥

नन्वाप्तोक्तत्वस्य समये व्यतिरेके च शब्दप्रामाण्यानुपपत्त्या निर्णयो हेतुर्वाच्य, आप्तोक्तत्वस्य प्रकृतवाक्यार्थगोचरयथार्थधीजन्यत्वमिति, वाक्यार्थधी प्रथमतोऽनुमानादेव वाच्या इत्यत्राह, —

व्यभिचारवारणाय तत्प्रकारकत्वार्थतत्त्वज्ञानजन्येति विशेषणम्। न च यत्किंचिद्वाक्यस्य तत्प्रकारकत्वार्थविशेष्यकज्ञानजन्यत्वाभावात् हेत्वसिद्धिरिति वाच्यम्। [illegible] वाक्यप्रयोग प्रति वाक्यार्थज्ञानस्य हेतुत्वात् [illegible] वाक्यस्य वाक्यार्थ ज्ञानजन्यत्वात्। [illegible] विषयतासम्बन्धेन [illegible], [illegible] । परम्परया वाक्यार्थविषयका साक्षात् वाक्यार्थ [illegible] इति [illegible] विषयत्वादिति। [illegible] वैदिकशब्दस्य [illegible] । [illegible] न प्रमाणमिति तेषा मते [illegible] । [illegible] इत्यादि निर्णीतशक्ते [illegible], [illegible] अनुमानात् पूर्वमेव निश्चयो [illegible], [illegible] । [illegible] विलम्बितधीजनकत्वादिति [illegible] वैदिकशब्दस्य इव लौकिकशब्द [illegible] भाव ॥ १४ ॥

यस्य [illegible] व्यतिरेकनिश्चयो च [illegible] कारणम् इति नियमविरहात् [illegible] एव [illegible] निश्चयो [illegible] हेतुत्वसम्भवेऽत्र [illegible]

व्यस्तपुंदूषणाशङ्कैः स्मारितत्वात् पदैरमी।
अन्विता इति निर्णीते वेदस्यापि न तत्कुतः ॥१५॥

आप्तोक्तत्वनियमस्य हेतुत्वे मानाभावः, बाधकप्रमाविरहरूपयोग्यताज्ञानविलम्बादेवायोग्येऽन्वयधीविलम्बसम्भवात्, अन्यथा वेदेऽपि अपौरुषेयत्वधीर्हेतुरस्तु, तथाच तथापि अमी वैदिका अर्थान्विताः परस्परं संसृष्टाः व्यस्तपुंदूषणाशङ्कैः पदैः स्मारितत्वात् इत्यनुमानात् संसर्गे निर्णीते तत् अनुवादकत्वं वेदस्यापि न कुतः।

हेतुत्वे लाघवमिति भावः। इत्याह प्रथम प्रतिबन्धिमाहेत्यर्थः। व्यस्तपुंदूषणेति अथवा निरस्ता पुंदूषणानां भ्रमप्रमादादिरूपपुरुषदोषाणाम् आशङ्का येषु तैरित्यर्थः। आप्तोक्तत्वनियतहेतुत्वस्य प्रमाणत्वे प्रतिबन्धा निराकाङ्क्षत्वाधाराभावे आप्तोक्तत्वनियमहेतुतायां प्रमाणाभावं दर्शयति आप्तोक्तत्वनियमस्येति। अनाप्तोक्तत्वनिश्चये अर्थं न शाब्दबोध इत्यत आह बाधकप्रमाविरहेति, अयोग्ये, अनाप्तोक्तत्वधीः, तथाच यत्र अनाप्तोक्तत्वग्रहः, तत्र न बाधकप्रमाविरहः अपि तु बाधकनिश्चयात्मकमेव सुतरां तत्र बाधकप्रमाविरहरूपयोग्यताज्ञानविलम्बादेव अन्वयधीविलम्ब इति भावः। अन्यथा आप्तोक्तत्वस्य लौकिकवाक्यार्थबोधहेतुत्वे, वेदेऽपीति अपौरुषेयत्वधीरिति विशेषेण बोधानुकूलत्वम् लौकिकवाक्यानुपूर्वी न पुरुषाप्तोक्तत्वधीरित्यर्थः। मीमांसकमते शब्दमात्रस्य नित्यत्वेऽपि लौकिकवाक्यानुपूर्वी न नित्या वेदानुपूर्वी च नित्येति वेदस्य नित्यवाक्यत्वाभिप्रायमिति भावः। तथापीति अनुवादकत्वमिति मूलस्थदीपकमनुमानवाक्यत्वनियमस्य हेतुतया "अपौरुषेयत्वे चेत्यर्थः"। न च लौकिकवाक्ये यथार्थवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वप्रयुक्तस्य शाब्दबोधहेतुत्वस्य स्वीकारात्, तथा यथार्थवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वस्य वाक्यार्थबोधतया लौकिकवाक्यस्य अनुवादकत्वं स्यात्, वैदिकवाक्ये दोषवत्पुरुषाप्रणीतत्वनिश्चयस्य हेतुत्वेऽपि, तत्र वाक्यार्थावधिततया शाब्दबोधात् पूर्वं वाक्यार्थज्ञानसत्वाभावकल्पनात् कथं वेदस्य अनुवादकत्वमिति वाच्यम्। वेदस्य नित्यत्वेऽपि अध्यापकपरम्पराधीनत्वेन अध्यापकपरम्पराधीनत्वग्रहस्य लोकस्यानुपपत्त्या वेदार्थबोध इति वेदेऽपि यथार्थवाक्यार्थधीमत्पुरुषाधीनत्वग्रहस्य बोधहेतुत्वात् वेदस्याप्यनुवादकत्वापत्तेः। यदि च वेदस्य प्रामाण्यानुरोधेन मानाभावेन न वेदस्य यथार्थवाक्यार्थधीमत्पुरुषाधीनत्वग्रहो न हेतुस्तदा लोकेऽपि मानाभावात्

यत्तु पदं न करणं किन्तु पदार्थं एव अतएव पदार्थकरणक वाक्यार्थज्ञानात् कविकान्यादिकं हारमित्यत्र हारोपस्थितावपि पदार्थं निराकाङ्क्षाविरहेणान्वयाबोधः शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्य्यते इति न्यायात्। अतएव पदानामवच्छेदकत्वं पदजन्योपस्थितिं विना पदार्थान्वयाबोधात्। तदुक्तम् प्राथम्यादभिधातृत्वात् तात्पर्य्योपगमादपि। पदानामेव सा शक्तिर्वरमभ्युपगम्यताम्॥ अभिधातृत्वात् पदार्थापस्थापकत्वात् इति गुरुमतमपास्त पदानामित्यत्र आमानामिति प्रक्षेपेऽपि आमोत्वत्वावच्छेदकत्व।

[illegible] न शाब्दबोधहेतुरिति लौकिकशब्दोऽपि प्रमाणम् न च [illegible] शाब्दबोधहेतुतया तात्पर्यविषय[illegible] [illegible] निरस्तम् [illegible] [illegible] तात्पर्यं न तु [illegible] इति तात्पर्य [illegible]

[illegible]

[illegible] पदार्थ निराकाङ्क्षाविरहेणेति [illegible] न तु [illegible] [illegible]

पातात्, तथा चावयस्तोकार्थ्यपदार्थोपस्थितौ पदमन्यथासिद्ध न कारणमिति, तन्न, पदार्थानामतीतादिरूपतया अकारणत्वात् । पदज्ञानस्यैव पदार्थस्मरणस्यापि निर्व्यापारतया अकारणत्वात् । पदज्ञानस्यैव करणत्वात् पदार्थस्मृतेर्व्यापारत्वात्, कविकाव्यादिस्थले च मानसं ज्ञानं हेतुरिति ॥ ११ ॥

[illegible]

ननु शब्दोऽतिरिच्यतां प्रमाणं, स एव बाधकोऽस्तु तथाहि "प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः। अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते॥" इति गीतां पठन्ति। प्रकृतेर्बुद्धितत्त्वस्य गुणैः सत्त्वादिभिः क्रियमाणानि कर्माणि मोहादहं कर्त्तेति चेतनो मन्यते, तेनाभिमानिकं कर्तृत्वं न पारमार्थिकं, न च सर्वज्ञस्याभिमानः विपर्ययदर्शनात्, कर्त्तेति क्वचिदिति न षष्ठी इत्यत्राह,—

न प्रमाणमनाप्तोक्तिर्नादृष्टे क्वचिदाप्तता।
अदृश्यदृष्टौ सर्वज्ञो न च नित्यागमः क्षमः ॥१६॥

अयं हि सर्वकर्तृत्वाभावावेदकः शब्दः अनाप्तोक्तत्वेन प्रमाणं,

मीमांस्यैरिति तथाच पदार्थोपस्थितस्य [illegible] पदार्थोपस्थितिरेव चेत् स्यात् अन्यथासिद्धिरिति भाव। अत एव दूषयति तत्रेति, मानसज्ञानमिति अलौकिकमानसप्रत्यक्षमित्यर्थः, तथाच कणिकाद्यनुरोधेन मीमांसकमते प्रत्यक्षमेवोपपन्नो [illegible] मानाभावात् शाब्दज्ञानानुभवविषयज्ञान इति पदज्ञानस्य कारणता अन्वय-व्यतिरेकसिद्धेति भाव ॥ १५ ॥

[illegible] अध्यवसितकर्तृत्वादिना, मोहादिति बुद्धितत्त्वेन सह आत्मनोऽभेदग्रहादित्यर्थः, आभिमानिकं कर्तृत्वमिति भेदाग्रहनिमित्तकं कर्तृत्वमित्यर्थः, चेतनश्चेति शेष। न पारमार्थिकमिति तथाच चेतनस्यात्मनो निर्विकारतया कृतिरूपपरिणामासम्भवात् पारमार्थिककर्तृत्वासम्भव इति भाव। ननु [illegible] ईश्वरस्यापि यदि कर्तृत्वेन [illegible] आह न च सर्वज्ञस्येति, सर्वज्ञस्य अभिमानाभावे हेतुमाह विपर्ययदर्शनादिति बुद्धि चेतनयोर्भेदाग्रहादित्यर्थः, तथाच सर्वज्ञत्वेन तस्य कर्तृत्वेन च [illegible] भाव। ननु कर्त्तेति क्वचिदेव कथाचिदुक्तं कथं न कर्माणि षष्ठी [illegible] आह न षष्ठीति, तथाच [illegible] षष्ठीविधानात् [illegible] षष्ठीति भाव। अनाप्तोक्तत्वस्य विशेषं पूरयति अयं हीति, शब्द इति [illegible] अदृष्टे इत्यादि अदृष्टे [illegible] श्रुति न आप्तता [illegible]

आप्तोक्तत्वेऽप्येतदर्थगोचरज्ञानवतोऽनित्यसर्वविषयकज्ञानवत्त्व इन्द्रियाद्यभावात्, आगमस्य च नित्यत्वं दूषितमेव प्रागिति वेदकारो नित्यः सर्वज्ञः सिद्ध्यति ॥ १६ ॥

नन्वसत्त्वबोधकागमानां का गतिरत आह,—

न चासौ क्वचिदेकान्तः सत्त्वस्यापि प्रवेदनात् ।
निरञ्जनावबोधार्थं न च सन्नपि तत्परः ॥ १७ ॥

असत्त्वागमोऽनासत्त्वमात्रपर एव, सत्त्वस्यापि वस्तुनः "सतः सर्वं प्रवर्तते" इत्यादिभिः प्रतिपादनात् द्वयोश्च न मुख्यार्थत्वं विरोधात्, ध्येयत्वतात्पर्यविनिगमकचिन्तायां निर्विशेषगुणशून्यात्मस्वरूपस्य

शब्दार्थज्ञानवत्त्वाभावात्, मूले चक्षुरादीत्यादिना तदाक्षेपमादित्यादि, चक्षुरादौ चक्षुराद्य
तीन्द्रियस्य तादृशज्ञानाधारत्वे दृष्टौ प्रमाणे सर्वोक्तत्वापत्तिरिति शेषः, सर्वत्र तत्राक्षमः
सर्वत्र, तथाच सर्वविषयस्य न तादृशत्वस्य बाधकत्वम् इति भावः । इममेवार्थमाह
टीकायाम् एतदर्थेत्यादिना । ननु तावतापि कथं नित्यसर्वविषयकज्ञानवत्त्वसिद्धिः इत्यत
आह इन्द्रियाद्यभावादिति तथाच इन्द्रियादिजन्यं ज्ञानम् इन्द्रियसन्निकर्षादिनियन्त्रित
विषयकम् ईश्वरीयस्य इन्द्रियाद्यभावात् तदभावे सुतरां नित्यं विनिगमकाभावात् सर्व
विषयकञ्चेति नित्यसर्वविषयकत्वसिद्धिरिति भावः । ननु तादृशस्य नित्यत्वेन कथं तदभावतया
ईश्वरसिद्धिरित्यत आह मूले न च नित्यागम इति, प्रलयोत्तरकाले नित्यागम नित्यत्वेऽपि
मत एव प्रमाणम् इति न चेदर्थे, पर हेतु पूर्वपक्षे आगमस्य चेत्यादि, प्रागिति द्वितीयस्तबक
इत्यत ॥ १६ ॥

असत्त्वबोधकागमानामिति अकर्तृत्वबोधकागमानामित्यर्थः । मूले न चासाविति चासौ
आगमः क्वचित् असत्त्वमात्रपरो अकर्तृत्वमात्रपरश्च इति यावत्, न एकान्त न नियत न
तत्पर्यविषय इति यावत् क्वचिदित्यस्य विवरणं टीकायाम् असत्त्वमात्रपर एवेति । मूले
सत्त्वस्यापीति कर्तृत्वस्यापि प्रवेदनात् प्रतिपादनादित्यर्थः । ननु यदि तादृशागमस्य किं
तात्पर्यमित्यत आह, मूले निरञ्जनेत्यादि, सन्नपि आगमः असत्त्वबोधकत्वेन प्रतीयमान
सन् निरञ्जनोऽपि कश्चिदात्मा निरञ्जनबोधार्थं आगमो योगिध्यानत विशेषगुणशून्यत्व

कर्त्तृबाधकश्रुतीनां साधकश्रुतीनाञ्च कार्य्यकारणभावादितर्कमूलकानुमानसाचिव्येन मुख्यार्थकत्वात् ॥ १७ ॥

ननु यद्यसौ सर्वज्ञः स्यात् अनुपदिश्यापि प्रवर्त्तयेदित्युपदेशानुपपत्तिरेवास्तु ईश्वरे बाधिका, न ह्ययमनुपदिश्य स्वयं प्रवर्त्तयितुं न जानाति सर्वज्ञत्वानुपपत्तेः, अर्थापत्तिश्च मानान्तरं तत्राह,—

हेत्वभावे फलाभावात् प्रमाणेऽसति न प्रमा ।
तदभावात् प्रवृत्तिर्न कर्मवादेऽप्ययं विधिः ॥ १८ ॥

प्रमाणेऽसति न प्रमा प्रमाणरूपहेत्वभावे फलाभावात् प्रमाविरहात् प्रमाविरहे च न प्रवृत्तिः कारणाभावात् प्रमाकारण

[illegible]

[illegible]

ज्योतिष्टोमेनेत्यादिविधिरेव इति नोपदेशव्यर्थता, अन्यथा कर्मा-
पादेऽप्ययं विधिः, अदृष्टादेव प्रवृत्तेरुपपत्तेः वेदस्यानर्थक्यापत्तिः ।
न चार्थापत्तिर्मानान्तरम् ॥ १८ ॥

तदेवाह,—

अनियम्यस्य नायुक्तिर्नानियन्तोपपादकः ।
न मानयोर्विरोधोऽस्ति प्रसिद्धे वाप्यसौ समः ॥१९॥

[illegible] इति भावः । नन्वनुपपत्ते [illegible] साधकत्वमित्यत आह अर्थापत्तिः [illegible] इति भावः । सूची प्रमाणं मानान्तरमिति तथा च अनुपपत्तिज्ञानस्यार्थापत्तिप्रमाणत्वादिति भावः । [illegible] इति प्रमाणे [illegible] शब्दे अनति [illegible] न प्रमा [illegible] साधनत्वादिवत्, अतीन्द्रियत्वादि [illegible] भावः । अत्र [illegible] साधनत्वादिवत्, अतीन्द्रियत्वादि [illegible] इति भावः । टीकायां न प्रवृत्ति [illegible] इति [illegible] कार्यामात्रनियामकत्वादिति भावः । [illegible] विना प्रवर्तकत्व [illegible] इति न [illegible] नोपदेशव्यर्थतेति तथा च [illegible] इति भावः । अन्यथेति उपदेशाभावे [illegible] न [illegible] सार्वत्रिकत्वादिति भावः । [illegible] न [illegible] इति कर्म [illegible] कर्मत्वादिवत्, [illegible] अतएव [illegible] टीकायाम् [illegible] कारिकायाम् अप्यत्र विधिरिति [illegible], [illegible] अत्र [illegible] नास्ति तत्र [illegible], वेदस्यानर्थक्यापत्तिरिति तथा च [illegible] वेदोपदेशस्य [illegible] कर्त्राद्यदृष्टमेव कारणमिति [illegible] वेदस्यानर्थक्यप्रसङ्ग इति भावः ॥ १८ ॥

अनीति यावत् देवदत्तस्य [illegible] जीवित्व [illegible] जीवित्वे देवदत्तस्य [illegible] अवदत्त [illegible] जीवित्वे देवदत्तस्य यदि [illegible] विना [illegible] नोपपद्यते इत्यनुपपत्तिज्ञानरूपार्थापत्तेः [illegible] इति केवल-मीमांसका [illegible] देवदत्तस्य यदि [illegible] भवति तदेव अर्थापत्तिरूपम् [illegible] न चैवं [illegible] दूषयति, न चेत्यादि अत्र अर्थापत्तिशब्दवाच्य [illegible] प्रमाणे च व्यतिरेक्यनुमान [illegible] व्यतिरेकव्याप्त्यादि [illegible] विप्रतिपत्तिः, [illegible] व्यतिरेकव्याप्ति [illegible] प्रमाणं [illegible] वेति विप्रतिपत्तिः, व्यतिरेकव्याप्तिविषयकेति [illegible] व्यतिरेकव्याप्त्यविषयकेति [illegible] इत्यर्थः ।

जीवी देवदत्तो गेहे नास्तीति ज्ञानानन्तरं बहिरस्तीति धीरु दाहरणं तत्रानियमस्याव्याप्यत्व नानुक्लिर्नानुपपत्तिः, अनियन्ता प्रव्यापकीभोपपादकः, व्यापकव्यतिरेकेण व्याप्यस्यैव व्यतिरेकात् तादृग्यनुपपत्तिज्ञाने व्यतिरेकव्याप्तिधीरेव। यदपि क्वचिदस्ति गेहे नास्तीतिज्ञानानन्तरं विरोधज्ञानेऽविरोधाय गेहान्यविषयता क्वचिदस्तीत्यन्वयोपपत्तिरिति तदपि न न हि बाध्यबाधकयो

[illegible]

[illegible]

विरोधः, तथा सत्येकं मानं मन्येत, विरोधज्ञानस्य तु विषयभेद व्यवस्थापकत्वमनुमानविधयैव, तथाहि विरोधोऽभिन्नविषयकः एकविषयतायां विरुद्धत्वे सति प्रमाणसिद्धत्वादिति, अन्यथा धूमोऽप्यनुपपद्यमानो वह्निं गमयेदित्यर्थापत्तिरिति प्रसिद्धमनुमानं न स्यात्, पूर्वभागावच्छेदेन वह्न्यनुपलम्भः धूमस्य वह्निसाधनमिति विरोधेऽपरभागावच्छेदेन वह्निव्यवस्थापनमप्यर्थापत्तेरेव स्यात्, अनुमाना-

---

विरोधोपपादिका विरोधाविरोधयोर्व्याप्य व्यापकभावविरहात् अनुमानं न सम्भवतीति यथायथं प्रमाणान्तरत्वम् [illegible] मतमुत्थाप्य दूषयति यदपीति, ज्ञानान्तरमिति दैवदत्तः क्वचिदस्ति गेहे नास्ति इति ज्ञानयोरेकतरमित्यर्थः, विरोधज्ञान इति नास्तीति गेह, विरोधज्ञानस्य क्वचिदस्तीतिज्ञानम् [illegible] प्रमाणं, [illegible] अविरोधोपपादकं भवति, तत्र क्वचिदस्तीतिज्ञानस्य [illegible] क्वचिदस्तीत्यस्य क्वचिदस्तीति ज्ञानस्य, अविरोधाय [illegible], [illegible] यथायथं [illegible] नन्वेकविषयत्वे [illegible] क्वचिदस्तीति दैवदत्तोऽस्तीतिज्ञानयो न [illegible] दूषयति तदपीति, [illegible] नास्ति क्वचिदस्तीति [illegible] विरोधे न [illegible] विषयविषयकत्वात्, तथा सतीति [illegible] प्रतिबन्धकतया [illegible] तथाच समानप्रकारकविरोधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया [illegible] इति भावः । ननु विरोधज्ञानस्य [illegible] विरोधिविरोधेनास्त्वेव इति भावः । [illegible] विरोधज्ञानमिति, एकधर्मा विषयभेदव्यवस्थापकत्वमपि [illegible] कथं सङ्गच्छते [illegible] विरोधज्ञानमिति, एकधर्मा [illegible] विरोधिज्ञानस्य [illegible], विषयभेदस्य [illegible] विरोधिज्ञानस्य [illegible] विरोध इति दैवदत्तो [illegible] विरोधिज्ञानविषय [illegible] इति गेहे नास्तीति प्रमाकाले दैवदत्तः क्वचिदस्तीति यथार्थज्ञानमित्यर्थः [illegible] इति दैवदत्तधर्मिक [illegible] इत्यर्थः । एकविषयत्वाभावेऽपि एकधर्मावच्छिन्न [illegible] इति [illegible] दैवदत्तोऽपि गेहे नास्तीति [illegible] दैवदत्तधर्मिक [illegible] इत्यर्थः । दैवदत्तविशिष्टमत्वम् [illegible] विरुद्धत्वे सतीति एकधर्मा [illegible] नान्यैरिति [illegible]

[illegible]

भावेऽपि च व्याप्तिग्राहकमानस्य वह्निसाधकत्वमर्थापत्तेरित्यनुमानं विलोपः स्यादिति ॥ १८ ॥

अनुपलब्धिश्च नेश्वरं बाधितेति योग्यादृष्टिरित्यादिनोक्तम्, वस्तुतोऽनुपलब्धिर्मानान्तरमेव नेत्याह,—

विशेषत्वे सतीत्यर्थ:, एकविषयताव्याप्तिग्रहणं [illegible] प्रतीत्यत्व, तत्र च [illegible] घटाद्यापत्तावत्र, तथाच [illegible] विशेषत्वे सतीति समुदितार्थ:। वस्तुतस्तु ईश्वरगोचरे नास्तीतिप्रमाजनकत्वाभावीय ईश्वरम् क्वचिदस्तीति यथार्थज्ञानं यदि ईश्वरगोचरे नास्तीतिप्रमाजनकाभाव-ईश्वरधर्मिकप्रमाजनकत्वाभावा स्यात् तदा एकत्वावच्छिन्नं [illegible] ईश्वरगोचरे नास्तीतिविरोधिप्रमाजनकं स्यादित्यत्वया। यतो बाधानुपपत्त्यात् [illegible] विरोधाभावे तात्पर्यमिति भाव:। सिद्धमित्यादि [illegible] ईश्वरविशिष्टव्याप्तेत्यादित्यर्थ:। प्रसिद्धे [illegible] अन्यथानुपपत्तेरित्यर्थ: अर्थापत्ति [illegible] विरोधाभावस्य अर्थापत्तिविषया [illegible] इत्यर्थ:, मूले प्रसिद्धे इति सर्वानुमानसिद्धेऽप्यनुमान इत्यर्थ:, अतो अर्थापत्तिप्रमाणभेद:, [illegible] इत्यर्थ:, तथाच अनुमानजन्यज्ञानस्य अर्थापत्तिसाध्यत्वेन सिद्धत्वे अनुमानस्य प्रमाणान्तरत्वं भज्येत इति भाव:। [illegible], विरोधीति टीकायां मूलोऽस्तीति। विरोधस्याप्यर्थापत्तित्वे प्रतिबन्धकत्वेन सर्वानुमानोच्छेद इति, तथाच अर्थापत्त्यन्तर्भावेन [illegible] प्रमाणान्तरत्वाभाव:, पूर्वं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतेनानुमानमात्रं [illegible] इति प्रमाणशोधिनीपदे यत् एवमनुमानमात्रस्य [illegible] स्यात् [illegible] [illegible] सर्वत्रैव [illegible] नार्थापत्ति:, [illegible] इत्यभिप्राय:। यदि बाधाविषयो एकविशिष्टविषयक [illegible] वा [illegible] जनयति न तु प्रमाणयोः विरोध इति मानुमान-वैयर्थ्यं, तदा [illegible] नास्तीत्यपि [illegible] ज्ञानं जनयितव्यमिति भाव: ॥ १८ ॥

मूले प्रतिपत्तेरिति योग्यानुपलब्धिरूपमानान्तराप्रतीतेरित्यर्थ:, इन्द्रियकरणक-त्वस्य [illegible], यत्र तु [illegible], प्रतीयते योग्यानुपलब्ध्याभाव-प्रतीति, [illegible] अपार्थक्यात् [illegible] इति, तथाच [illegible]

प्रतिपत्तेरपारोक्ष्यादिन्द्रियस्यानुपक्षयात्।
यज्ञातकरणत्वाच्च भावावेशाच्च चेतसः ॥ २० ॥

यथाज्ञातानुपलब्धिः कारणं तत् प्रत्यक्षं, ज्ञातानुपलब्धिजन्या भावज्ञानस्यानुमानत्वात्। जन्यापरोक्षज्ञानस्य इन्द्रियजन्यत्वात्, अपरोक्षत्वस्य ज्ञानकरणकाप्यत्वं, घटादिप्रत्यक्ष इव घटाभावाध्य अपरोक्षत्वस्य ज्ञानकरणकाप्यत्वं, घटादिप्रत्यक्ष इव घटाभावाध्य अधिकरणप्रत्यक्षाभावेऽपि चेतोभिन्द्रियस्यान्यानुपक्षीणत्वात् करणत्व

[illegible]

शब्दादिश्च सत्त्व वायौ रूपाभावस्य च ग्रहात् अधिकरणग्रहेऽप्यनुपपयात् अज्ञातकरणजन्यज्ञानत्वेन इन्द्रियजन्यत्वानुमानाच्च। भावविशेषश्च चेतसः मनसः, अस्मदादिबाह्यानुभवस्य भावभूतकरणसचिवमनोजन्यत्वनियमात् नानुपलब्धिः करणं किञ्चिदिन्द्रियमेवेति ॥ २० ॥

[illegible]

साधकान्तरमाह,—

प्रतियोगिनि सामर्थ्याद्व्यापाराव्यवधानतः।
अक्षाश्रयत्वाद्योग्यानामिन्द्रियाणि विकल्पनात् ॥२१॥

इन्द्रियाणि करणमिति साध्यं, प्रतियोगिग्राहकत्वात्, यथानुमानं घटस्येव तदभावस्यापि ग्राहकं तदिदिन्द्रियमपि। ननु प्रतियोगिग्राहकत्वमतन्त्रं, अनन्यथासिद्धत्वस्योपाधित्वात्, आश्रयग्रहेण इन्द्रियस्यान्यथासिद्धेरित्यत आह व्यापाराव्यवधानत इति व्यापारे णाधिकरणप्रत्यक्षेण इन्द्रियस्यान्यथासिद्ध्यभावात्, अन्यथा संयोगेन चक्षुरादिकमन्यथासिद्धं भावग्रहेऽपि स्यात्। क्रियाभावभ्रमस्य

[illegible] अथेति तदर्थं, [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भावनीति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इन्द्रियस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रतियोगिनि [illegible] [illegible] १० ॥

इन्द्रियाणीति [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। तथाच [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रतियोगिग्राहकत्वादिति, [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]

दुष्टकरणजन्यत्वमवश्यं वाच्यं, दोषश्चेन्द्रियादिनिष्ठ एव, अनुपलब्धेर्दोषत्वाभावात्, पित्तादिना इन्द्रियस्यैव दुष्टत्वात्, तदिदमुक्तम् अचाक्षुषत्वाद्दोषाणामिति । अधिकरणाभावयोर्विशिष्टधीर्नेन्द्रियजा अभावधीत्वात् नानुपलब्धिकरणजा भावधीत्वादतो विशिष्टग्राह्येन्द्रियं स्वीकार्य्यं तदिदमुक्तं विकल्पमात् विशिष्टविषयकज्ञानात् ॥ २१ ॥

अन्यथानुपलब्ध्या घटाभावस्य ग्रहे सति तत्र घटाभाववद्भूतलमिति ज्ञानं, घ्राणजसौरभोपनयानन्तरं सुरभि चन्दनमिति चाक्षुषवत्

विशेष्य ग्राह्यत्वम् [illegible] भूतलमिति अभावग्राहकत्वे न तत् विषय, उपाधित्वादिति अभावग्राहकत्वे [illegible] । आधारेत्यादि [illegible] इन्द्रियस्य [illegible] । अभावभ्रमस्य दुष्टकरणजन्यत्वात् अनुपलब्धेश्च [illegible] दुष्टत्वाभावात् पित्तादिना दुष्टमिन्द्रियं तद्दुष्टकरणमित्याह किञ्चेति अभावभ्रमस्य [illegible] अवश्य वाच्यमिति [illegible] दुष्टकरणस्य [illegible] अभावभ्रमस्य इन्द्रियजन्यत्व [illegible] इन्द्रियस्य [illegible] सामान्यव्याप्त्या न करणत्वमिति [illegible] भाव । घटाभाववद्भूतलमिति विशिष्टबुद्धि नैन्द्रियजन्या अभाव [illegible] अनुपलब्धिजन्या भावबुद्धित्वात् [illegible] अनुपलब्धिजन्यत्व [illegible] इन्द्रिय [illegible] [illegible] सन्निकर्षद्वारा [illegible] विशिष्टबुद्धिकरणं नानुपलब्धि एवं [illegible] विकल्पमादिति [illegible] अधिकरणाभावयोरिति । विशिष्टग्राह्येन्द्रियं स्वीकार्य्यमिति, तथाचार्थ [illegible] इन्द्रियम् [illegible] अभावविशिष्टज्ञान [illegible] । न अधिकरणाभावयोर्विशिष्टधी नैन्द्रियजा अभाव [illegible] । [illegible] ॥ २१ ॥

त्वभावग्राहिकानुपलब्धिः कारणतया वाच्या. निर्विकल्पकविषयी-भूत एव इन्द्रियेण सविकल्पकविषयतया गृह्यते तथा दर्शनात् विशेषणतायाः पभावेनेन्द्रियप्रत्यासत्तेरभावात् कथं वा प्रत्यक्षत्वं, सम्बन्धान्तरगर्भत्वात् अवच्छेदक प्रकारणताकानुपलब्धेरेव करणत्वं नेन्द्रियस्येत्यत आह—

अवच्छेदग्रहध्रौव्यादध्रौव्ये सिद्धसाधनात् ।
ग्रामान्तरेऽनवस्थानान्न चेदन्योऽपि दुर्घटः ॥ २२ ॥

अवच्छेदग्रहस्य प्रतियोगिग्रहस्याभावप्रत्यक्षहेतुत्वात् नियमतः सविकल्पकज्ञानसामग्रीसत्त्वान्न निर्विकल्पकत्वं, घटादिग्रहे तु विशिष्टज्ञानहेतुविशेषणज्ञानस्याभावात् निर्विकल्पकमेव प्रथमतः.

[illegible]

प्रतियोग्यनुपहितस्याभावस्य भानाभ्युपगमे तु अभावस्यापि निर्वि-
कल्पकविषयतेति सिद्धसाधनम्। सम्बन्धान्तरेऽनवस्थानात् स्वरूप-
मेवाभावस्याधिकरणेन सम्बन्धः, वैशिष्ट्यस्याभावसम्बन्धस्याङ्गी-
कृतस्यापि सम्बन्धधारायामनवस्थानात् स्वरूपसम्बन्धस्वीकारस्या-
वश्यम्भावात्, इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतया घटाभावादिप्रत्यक्षे सन्नि-
कर्षतया कल्पनात्। न चैवं, तदाऽनुपलब्धिकरणतापत्तेऽपि चान्य-
प्रकारो दुर्घटः तथाहि सर्वत्रैव प्रमाणे परम्परया निर्विकल्पक-
विषय एव गृह्यते, अनुमानादावपि पक्षादेः पूर्वं कदाचिन्निर्विकल्प-

---

यत् प्रकारान्तरेण निरूपणासम्भवात् तत्र न निर्विकल्पकविषयता इति इन्द्रियप्रत्यक्ष-
प्रकारता निर्विकल्पकप्रत्यक्षविषयत्व नैव निर्विकल्पकप्रत्यक्षाभावविषयत्वम्
इन्द्रियप्रत्यक्षाभाव साधनीय इति भावः। मतेऽस्य सिद्धसाधनमिति मूलं विवृणोति
प्रतियोग्यनुपहितस्येति सिद्धसाधनमिति तथा चार्थ अत्र अभावबुद्धिमात्रं प्रति
प्रतियोगिविषयत्वं तत्तत्प्रत्यक्षं अभावत्वं कल्पकानिति प्रतियोगिज्ञानस्य विशेषणतया च
नियमेन प्रतियोगिविशिष्टस्यैव ग्रहणात् प्रतियोगिज्ञानस्यानुत्वे अभावनिर्विकल्पक-
मपि इति इन्द्रियादेव तद्भवति अभवति। ननु अभावे इन्द्रियसम्बन्धरूपसन्निकर्षा-
सम्भवात् कथमिन्द्रियेण [illegible] इत्यत आह सम्बन्धान्तरेऽनवस्थाना-
दिति [illegible] सम्बन्धान्तरेऽनवस्थानात् इति सम्बन्धान्तरे अनवस्था
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

त्स्वीकारात् घटाभाववद्भूतलमित्यादिविशिष्टप्रत्ययबलात् अभा
वेनाधिकरणस्य प्राप्तेर्भवतापि स्वीकारात् ॥ २२ ॥

स्तवकार्थं सयाहकश्लोकमाह —

प्रत्यक्षादिभिरेभिरेवमपरोदूरे विरोधोदय
प्रायोयन्मुखवीक्षणैकविधुरैरात्मापि नासाद्यते ।
तं सर्वानुविधेयमेकमसमस्वच्छन्दलीलोत्सवम्
देवानामपि देवमुद्भवदतिश्रद्धा प्रपद्यामहे ॥ २३ ॥

इति तृतीय स्तवकः ।

यत्ल्वीश्वरस्य मुखनिरीक्षणैकविधुरैर्धर्मिग्राहकमानबाधितै
प्रत्यक्षादिभिरात्मैव नासाद्यते विरोधोदयो यतोऽधर मतएव

एवताद्या इति [illegible] । न [illegible]
[illegible] इति [illegible] भाव यत् प्रमाण [illegible] तत् साक्षात्
[illegible] भवति इति नियमात् अनुमानादिकमपि परम्प
परम्परया वा निर्विकल्पकविषयकत्वेन [illegible] यदि प्रमाणं स्यात् तत्र तथा
[illegible] निर्विकल्पकविषयकत्वेन [illegible] अनुपपत्ति [illegible] न तु निर्वि
साक्षात् परम्परया वा निर्विकल्पकविषयीभूतस्याभावस्य [illegible] प्रतियोग्यनुपलब्धि
[illegible] न चानुपलब्धा निर्विकल्पकमिति [illegible]
[illegible] अनुमानस्वरूप [illegible] वा [illegible] इत्याह
[illegible] अधिकरणेन सह [illegible]
[illegible] ॥ २२ ॥

मुखनिरीक्षणेति [illegible] स [illegible] प्रत्यक्षादिभिरिति [illegible]
[illegible] विधुरैः बाधितपरम् । [illegible]
[illegible]
[illegible]

दूरे सर्वमनुविधेय वश्य यस्येति अथमा स्वच्छन्दा चेतनान्तरा प्रयोज्या या लीना सैवोक्षवो यस्य स तथा दु खाभावैकनिदानत्वात् अतएव उद्भवदतिशद्धा देवानामपि देव मुख्य प्रपद्यामहे ॥ २२ ॥

इति तृतीयस्तवकव्याख्यानम ।

चतुर्थ स्तवक ।

सत्वेऽपि तस्याप्रमाणत्वात् इति तुरीयविप्रतिपत्ति । ईश्वरो न प्रमाण तत्प्रमानस्यात्यदोतग्राहित्वाभावेन प्रमात्वाभावात् ईश्वरस्य प्रमाकर्तृत्व प्रमाकरणत्वञ्च नाप्नोति अप्रमाणपुरुषस्य वचक अदृष्टादित्यवाह —

[illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] दूरे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । लीना [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] दतिशद्धा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रपद्यामहे [illegible] [illegible] [illegible] इति ॥ २२ ॥

इति श्रीक [illegible] [illegible] कुसुमाञ्जलिव्याख्यायां [illegible]
[illegible] समाप्ता ।

चतुर्थी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible]

अप्राप्तेरधिकप्राप्तेरलक्षणमपूर्वदृक्।
यथार्थोऽनुभवो मानमनपेक्षतयेष्यते ॥ १ ॥

अपूर्वदृक्त्वं अगृहीतग्राहित्वं न प्रमालक्षणं धारावहनबुद्धावव्याप्तेः इदं रजतमिति भ्रमातिव्याप्तेश्च। स्वमते लक्षणमाह यथार्थ इति। अनपेक्षतयेति स्मृतेर्जनकानुभवसमानविषयकतया तत्प्रामाण्याधीनप्रामाण्यकतया सापेक्षत्वात् तत्र न प्रमाव्यवहार आन्वीक्षिकाणामिति ॥ १ ॥

ननु श्रौतस्मिकानीयस्य प्रमितीतिविभ्रमभावाधिकरणप्रामाणिकविषयकत्वम्, एतदेव पूर्वपक्षिणां प्रमाज्ञानलक्षणम्, ईश्वरज्ञानस्य नित्यत्वात् सर्वविषयकत्वाच्च एतादृशलक्षणस्याभावात् न प्रमात्वम्। न चेष्टमलक्षणम्, ईश्वरज्ञाने अव्याप्तत्वात् प्रमायाः लक्षणान्तराख्यमिति वाच्यम्। स्मृतेरपि प्रमात्वप्रसङ्गात्। प्रमाकरणमेव वक्तुं करणलक्षणम् प्रमाकर्तृत्वं प्रमाकरणस्य [illegible] तादृशमपि ईश्वरे नास्तीत्यत ईश्वरस्येति, प्रमाकर्तृत्वं प्रमाणत्वम्। सूत्रे अपूर्वदृगिति अपूर्वस्य अगृहीतस्य दृक् दर्शनं ज्ञानमिति यावत्, अयथार्थः प्रमाणत्वम्। सूत्रे अपूर्वदृगिति अपूर्वस्य अगृहीतस्य [illegible] न प्रमात्वलक्षणम्, यथार्थः परोऽभिदेयः, तथा च अपूर्वदृक्त्वम् अगृहीतग्राहित्वम् [illegible] धारावहनबुद्धावव्याप्तेरिति। ननु "न हीदृशि अव्याप्तिः, अधिकव्याप्तिः, अतिव्याप्तिः। टीकायां धारावहनबुद्धावव्याप्तेरिति। ननु "न हीदृशि प्रत्यक्षे [illegible] कालो न भासते" इति वचनात् सिद्धान्ते अनुभवमात्रस्य कोऽपि अपूर्वविषयकत्वात् द्वितीयादिज्ञानस्यापि अगृहीतग्राहित्वम् इति चेन्न सर्वत्र ज्ञाने पूर्वं कालस्योपस्थितत्वं काले ज्ञानाभावात् [illegible] सर्वत्र ज्ञाने पूर्वं [illegible] विषयप्रमाणाभावात्। न च [illegible] पूर्वज्ञानाविषयस्य [illegible] पूर्वज्ञानाविषयत्वातिरिक्तविषयकत्वात् [illegible] वाच्यम्। [illegible] न प्रमात्वम् [illegible] प्रमाणाभावात्। ननु यथार्थानुभवत्वस्य यथार्थत्वघटितत्वेऽपि [illegible] अनपेक्षतयेति, तत्प्रामाण्य यथार्थत्वस्यैव तत्त्वात् अनुभवत्वस्य यथार्थत्वादिघटितत्वात्, [illegible] अनपेक्षतयेति, तत्प्रामाण्य [illegible] अनुभवत्वस्य [illegible] स्मृतौ [illegible] प्रमात्वव्यवहारोऽपि [illegible] प्रमाणत्वे अनुभवस्य तथा, [illegible] इति, स्मृतौ [illegible] प्रमात्वव्यवहारोऽपि प्रमाणत्वं, यथार्थस्य [illegible] गौणत्वात्, इदं परिभाषामात्रम्। वस्तुतस्तु यथार्थज्ञानमेव प्रमात्वं, यथार्थस्य [illegible] तत्प्रामाण्यं, स्मृतौ प्रमात्वमिष्टमेवेति भावः ॥ १ ॥

ननु धारावाहिके नाव्याप्तिः, ज्ञानेन हि विषयनिष्ठो धर्मः कश्चिज्जननीयः, अन्यथा ज्ञानस्य विषयं प्रति नियमो न स्यात् तथाच तमादायाप्यगृहीतग्राहित्वमेव। किञ्च स धर्मस्तदुपादानज्ञानजन्यो न वा, आद्ये उपादानज्ञानस्य उपादानविषयतानियमार्थं धर्मान्तरस्वीकारे तत्राप्येवमित्यनवस्था, द्वितीये कार्यत्वं हेतुः तत्रैव उपादानज्ञानजन्यत्वव्यभिचारीति नेश्वरस्य क्षित्यादिकर्तृतया सिद्धिरित्याह,—

स्वभावनियमाभावादुपकारो हि दुर्घटः।
सुघटत्वेऽपि सत्यर्थेऽसति का गतिरन्यथा ॥ २ ॥

स्वभावविशेष एव विषयतानियामकः, अन्यथा ज्ञातता-

भवतु न विशिष्टज्ञानं किन्तु धर्मकार्यं धर्मिणोऽनुभव इति ज्ञानस्य, तत्र धर्मकार्ये गृहीतग्राहि, धर्म्यनुभवस्य प्रमात्वमिष्टमेवेति अर्थे नाव्याप्तिरिति धारावाहिकेऽव्याप्तिं शङ्कते नन्विति, विषयनिष्ठोधर्म इति ज्ञाततारूपोधर्म इत्यर्थः, अन्यथा ज्ञाततारूपधर्मानङ्गीकारे, विषयं प्रति नियमो न स्यादिति किञ्चिज्ज्ञानं किञ्चिद्विषयकमेवेति नियमो न स्यात् ज्ञाततारूपधर्मस्वीकारे च यज्ज्ञानं यन्निष्ठज्ञाततानिरूपकं तज्ज्ञानं तन्निष्ठविषयताकमिति नियम उपपद्यते, तथाच घटज्ञानजन्यज्ञाततावत्त्व घटज्ञानसम्बन्ध घटज्ञानविषयतानियामक इति घटज्ञानविषयत्वं घटज्ञानजन्यज्ञातता सम्बन्धात् घट एव वर्तते न तु पटज्ञानजन्यज्ञाततावत्त्वाभावात् पट इति भावः। तमादायेति तथाच पूर्वज्ञानोत्पन्नज्ञातता [illegible] द्वितीयादिज्ञाने भासते इति पूर्वपक्षिणा सिद्धान्तम् पूर्वोक्तरीत्या प्रथमज्ञानजन्यज्ञाततामादाय द्वितीयज्ञानस्य द्वितीयज्ञानादिजन्यज्ञाततामादाय तृतीयादिज्ञानस्याप्यगृहीतग्राहित्वरूप प्रमात्वमिति भाव। ज्ञानस्य विषयनियमार्थं ज्ञाततारूपधर्मं अवश्यं नैयायिकैरपि अवश्य [illegible] भाव किञ्चेति [illegible] कार्यत्वादिति नैयायिकानुमानं दूषयितु मुपक्रमते किञ्चेति, तदुपादानज्ञानजन्यो न वेति विषयतानियामको यो ज्ञाततारूपो धर्मः स किं उपादानज्ञानजन्य उत उपादानज्ञानाजन्य [illegible] अन्यथात्वं

ध्यानेऽपि नियमानुपपत्तिः इति स्वभाव एव नियामकस्तत्रेति। किञ्च वर्त्तमानविषये तदुत्पत्तावपि अविद्यमाने विषये ज्ञाततायाः उपादानविरहात् अनुत्पत्तौ विषयतानियमानुपपत्तिरिति स्वभाव एव तत्र नियामक इति ॥ २ ॥

ननु क्रियया कर्मणि किञ्चिज्जननीयमितिव्याप्तेर्ज्ञानक्रिययापि विषयनिष्ठोधर्मोजननीय इत्यत आह,—

इत्यर्थः, अपनयत्येवेति, तथाच घटज्ञानविषयतानियामको यो घटविशेषत्वादिरूपो धर्मं [illegible] घटरूपोपादानज्ञानजन्यत्वे घटरूपोपादानज्ञानस्य विषयतानियमाय ज्ञातताकार-णत्वमङ्गीकार्य्य एव तादृशज्ञानान्तरजनकीभूतोपादानज्ञानस्य विषयतानियमाय ज्ञान- [illegible] घटादि-ज्ञानविषयत्वस्यैति भाव। द्वितीय इति घटादिज्ञानविषयतानियामकस्य इत्यर्थः। व्यभिचारेति तथाच निष्ठज्ञाततारूपधर्मस्य घटादिज्ञानजन्यत्वे [illegible] उपादानत्वे परोक्षज्ञान विशेषो- पिति उपादानका कार्य्यत्वमिव्याप्त [illegible] [illegible] व्यभिचारीभूतोपादानज्ञानजन्यत्वापि [illegible] यत्र उपादानज्ञानविषयत्वाधिकरणे [illegible] वर्त्तमानत्वात् व्यभिचारित्वमिति सिद्धे उपादानज्ञानजन्यत्वाभावेऽपि ज्ञातले कार्य्यत्वस्य [illegible], तत्प्रकार ज्ञातता- भाव.। मूले स्वभावनियमाभावादिति स्वभावस्य नियामकस्वभावादित्यर्थे, अथवा स्वभावविशेषस्य नियामकत्वा- ङ्गीकारो स्वभावविशेष एवेति [illegible] पर्य्यवसितेत्यर्थः, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अङ्गीकारे, नियामकत्वस्येति तथाच घट इति ज्ञाने घटे ज्ञाततावच्छेदे [illegible] नियामकत्वं [illegible] स्वभावस्य नियामकत्वं अन्यथावस्य, [illegible] एवञ्च विषयत्वे तत्रैव नियामकत्वं [illegible] ज्ञाततास्वीकारेवेति भाव। मूले सुघटत्वोऽपीत्यादि अन्यथा स्वभावस्य नियामकत्वाभावे, सति विद्यमाने वर्त्तमाने विषये ज्ञाततायाः सुघटत्वेऽपि अतीते अविद्यमाने विषये का गति [illegible] तादात्म्यसम्बन्धेन हेतुतया मतिनिरोध्यत्वे। तथाच स्वसमवेतज्ञानत्वं यदि स्वस्य [illegible] अतीतघटादिस्थले घटादि घटादिसमवेतज्ञाततायां मन्यपि घटादे तादात्म्यसम्बन्धेन हेतुत्वम् [illegible] उपकारकत्वाभावात् न ज्ञाततासम्बन्ध इति भाव. ॥ २ ॥

अनुमानेन ज्ञाततासिद्धिमाशङ्कते नन्विति, कर्मनिष्ठधर्मे इति क्रिया [illegible] इति [illegible] जनिका क्रियात्वात् कामरूपकर्मनिष्ठधर्मजनककर्मक्रियावत् इति [illegible] न च दानं शब्द [illegible] [illegible] वर्णं इत्यर्थं। विषयनिष्ठोधर्म इति विषयनिष्ठोज्ञाततारूपो धर्म इत्यर्थ.।

अनैकान्तादसिद्धेर्वा न च लिङ्गमिह क्रिया।
तद्वैशिष्ट्यप्रकाशत्वान्नाध्यक्षानुभवोऽधिके ॥ ३ ॥

क्रिया यदि धात्वर्थस्तदा शरेण गगनं युनक्ति इत्यत्र संयोगेन गगननिष्ठकिञ्चिदजननात् अनैकान्तः, यदि करणव्यापारः क्रिया तदापीन्द्रियसंयोगादिना घटादिनिष्ठकिञ्चिदजननात् व्यभिचारः, अथ क्रिया स्पन्दस्तदा ज्ञानस्य स्पन्दात्मकत्वादसिद्धिः। ननु ज्ञातो घटः साक्षात्कृतो घट इत्यादि प्रत्यक्षमेव ज्ञाततायां मानमित्यत आह तद्वैशिष्ट्येति। सर्वत्र विशिष्टज्ञाने विशेषणविशेष्ये तदुभयसम्बन्धो विषयः, स च सम्बन्धः क्वचित् संयोगादिः क्वचित्तु स्वरूपं, तदिह घटज्ञानमित्यत्रैव घटज्ञानयोः स्वरूप एव सम्बन्धः

तौल्यादौ तमनक्रियायां वाणरूपकर्मनिष्ठसंयोगरूपफलजनकत्वेऽपि अत्र ज्ञानादीनां ज्ञानक्रियायां न घटरूपकर्मनिष्ठफलजनकत्वमिति भावः। तथा सति अन्यत्र क्रियाजन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वानुपपत्तेः। मूले न च लिङ्गमिह क्रियेति क्रियेति भावप्रधाननिर्देशः, तथा च क्रियात्वम् इह ज्ञाततारूपधर्मे न लिङ्गं नानुमापकम् इत्यर्थः, अत्र क्रियात्वं किं धात्वर्थत्वम्, उत करणव्यापारत्वम्, अथवा स्पन्दत्वम्, नाद्य द्वितीयौ इत्याह अनैकान्तादिति, न तृतीय इत्याह असिद्धेर्वेति तथा च विशेषणत्वपूर्णस्य ज्ञानात्मकस्य क्रियात्वं न लिङ्गमिति समासार्थः सिद्धिः। एतदेव विवृणोति टीकायाम् क्रिया यदीत्यादि। क्रिया क्रियात्वं, धात्वर्थ धात्वर्थत्वं गगननिष्ठेति शरेण गगनं युनक्ति इत्यत्र शरकर्तृकसंयोगक्रियायाः आकाशवृत्तिसंयोगरूपफलजनकत्वसम्भवात् गगनकर्मत्वानुपपत्तेः, तथा च गगनस्य नियतमेव आकाशवृत्तिसंयोगमात्र इति भावः। करणव्यापार करणव्यापारत्वं क्रिया क्रियात्वम्, इन्द्रियसंयोगादिनेति आदिना परामर्शस्य, अपि इन्द्रियकार्यस्य, पदार्थस्यैव परिग्रहः। न इन्द्रियसंयोगेन ज्ञानजन्यज्ञाततया घटादौ ज्ञाततायाजननात् तत्र व्यभिचार इति भावः। अत्रैव परामर्शेनेत्यादौ संयोगेन घटादौ किञ्चिदजनकत्वे व्यभिचारात्। अथ किमिति क्रिया क्रियात्वं, स्पन्द स्पन्दत्वं, ज्ञानस्य ज्ञानरूपस्य, स्पन्दाभावकत्वात् स्पन्दनादपरिस्पन्दात्, अपि च ज्ञानक्रिया ज्ञाननिष्ठकिञ्चिदजनिका क्रियानादिष्वनुमाने स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः। ज्ञाततारूपधर्मे

ज्ञातो घटइत्यत्रापि भासते, अन्यथा दृष्टोघटः ज्ञातोघट इत्यत्र दृष्टता-
ज्ञाततयोरव्याप्तेः स्वभावसम्बन्धादुपपत्तिसुलभा ॥ ३ ॥

तदुच्यते,--

अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियाम् ।
क्रिययैव विशेषो हि व्यवहारेषु कर्मणाम् ॥ ४ ॥

यथा घटादिना ज्ञाने विशिष्टधीः यथा च क्रिययैव कर्मणां

इत्यत्रसम्बन्धाद्भाने नास्तीति, ज्ञाततायां मानमिति तत्रापि ज्ञातो घट इति प्रत्यक्षप्रतीतौ ज्ञानस्य विषयत्वात् प्रत्यक्षमेव तत्र प्रमाणमिति भावः । मूले सर्वं विषयमित्यादि, सर्वं विषयप्रकाशकत्वात् तस्य ज्ञानस्य वैशिष्ट्यप्रकाशकत्वात् विषयतासम्बन्धविषयकत्वात्, अपि च ज्ञाततादृशस्य, व्याप्यत्वानुभव, न प्रत्यक्षानुभव, प्रमाणमिति शेषः । टीकायां घटज्ञानमित्यत्रेति तत्रापि यथा घटज्ञानम् इति प्रतीतौ ज्ञाने घटस्य विषयित्वसम्बन्धोभासते नातिरिक्तसम्बन्ध तथा ज्ञातो घट इति प्रतीतावपि घटे ज्ञानस्य विषयतासम्बन्ध न त्वति रिक्तज्ञातत्वादिकम् । ज्ञातताभावेऽपि प्रतिबन्धिकाद अनुमितिः ज्ञातो घट इति प्रतीतौ अतिरिक्तज्ञाततास्वीकारे इष्यते । दृष्टो घट इति प्रतीतौ यदि स्वरूपसम्बन्ध एव भासते न अतिरिक्तज्ञातत्वं, न त्वतिरिक्तत्वं तर्हि ज्ञातो घट इत्यत्रापि स्वरूपसम्बन्धो भासते न अतिरिक्तज्ञातत्वं, प्रतीतेर्ज्ञानादिभाव स्वभावसम्बन्धादिति स्वरूपसम्बन्धादित्यर्थः, तथाच दृष्टो घट इत्यादौ इत्यादिरिव ज्ञातो घट इत्यत्रापि ज्ञानस्य विषयतासम्बन्धोभासते न अतिरिक्तज्ञाततेति भावः ॥ ३ ॥

तदुच्यत इति तत् परिशेषाय स्वार्थं पुन स्पष्टमुच्यत इत्यर्थः । मूले अर्थेनैवेति भावः, विषया अर्थेनैव विषयकमेव, अर्थेनैव धीयाः विशेष व्यावर्तक विशेषणमिति यावत्, निराकाराणां धियां व्यावर्तक इति सम्बन्धार्थः, निराकारतयेति विशेषणे धीयाः, निराकाराणां धियां विषय एव व्यावर्तक इति सम्बन्धितस्यार्थम् । निराकारत्वे, निराकाराणां धियां विषय एव व्यावर्तक अर्थेनैवेति इत्यादिविषयोर्ज्ञानस्य, साकारत्वेनैव ज्ञानानां व्यावर्तकान्तर नास्तीति सूचितम् विषयविषयिभावसम्बन्धेन तथाच यथा घटज्ञानमिति प्रतीतौ ज्ञानस्य विशेषत्वं घटस्य विशेष्यत्व तथा ज्ञातो घट इति प्रतीतौ घटस्य विशेष्यत्व विशेषत्वं तथापि ज्ञानस्य तथा ज्ञातो घट इति विशेषत्वं न त्वतिरिक्तज्ञातताया, घटज्ञानमित्यत्र ज्ञानस्य विषयत्वाद्यसम्बन्धेन विशेषत्वं न अतिरिक्तज्ञाततायाः, घटज्ञानमित्यत्र ज्ञानस्य विषयत्वाद्यसम्बन्धेन विशेषत्वं ज्ञातो घट इत्यत्र विशेष्य विशेष्यभाववैपरीत्यम् ज्ञानस्य विशेषत्व घटस्य विशेष्यत्वं ज्ञातो घट

घटादीनां व्यवहारेषु विशिष्टबुद्धयादिषु विशेषस्तथा ज्ञातोघट-इत्यादौ ज्ञानेनैव घटादौ विशिष्टधीर्न धर्मान्तरादिति ॥ ४ ॥

ननु तथापि नेश्वरज्ञानं प्रमा प्रमाणजन्यत्वाभावात्. एवमीश्वरो न प्रमाता न वा प्रमाणं प्रमाकर्तृत्व करणत्वयोरभावादत्राह,—

मितिः सम्यक्परिच्छित्तिस्तद्वत्ता च प्रमातृता ।
तदयोगव्यवच्छेदः प्रामाण्यं गौतमे मते ॥ ५ ॥

एतावानेव विशेष इति भावः । क्रियवैवेति अत्र क्रियापदं प्रतीत्या ज्ञानपरं, प्रतीत्यर्थं च मत्वा, विशेष व्यावर्तकं विशेषणमिति यावत् प्रतीत्याज्ञानाभिन्नं विशेषणमिति समुदितार्थः । व्यवहारेषु ज्ञातो घट इष्टो घट ज्ञातो घट इत्यादिविशिष्टबुद्धिषु, धर्मवां विषयाणां घटादीनां, प्रतीत्या ज्ञानादिरूपैव विषयणमिति समुदितार्थः । प्रतीत्याऽऽपन्नस्य हष्टान्तार्थम्, अत एव ज्ञानेनैवेत्युक्ता क्रियवैवेत्युक्तम् । तथा च ज्ञातो घट इष्टो घट इत्यत्र यथा विषयतासम्बन्धेन ज्ञानं इच्छादयश्च विशेषणानि न त्वतिरिक्तधर्माः तथा ज्ञातो घट इत्यत्रापि ज्ञानस्य विषयतासम्बन्धेन विशेषणत्वं न त्वतिरिक्तधर्मान्तरादिति भावः । समर्थं विशेषेति टीकायां यथा घटादिभिरिति, घटादिना विशेषणेन रूपादिमियर्थः, विशिष्टधी घटज्ञानमिति विशिष्टधी । यथा च क्रियवैवेति यथापि अभिदधे तृतीया, क्रियापदं ज्ञानादिपरम् विशेष इत्यनेनान्वय, तथा च ज्ञातो घट इत्यादौ धर्मवां विषयाणां घटादीनां क्रियवैव ज्ञानादिरेव विषय विशेषणम् इति समुदितार्थोऽर्थः । ज्ञानेनैवेत्यं प्रकारव्यावर्तनीयमाह न धर्मान्तरादिति न ज्ञाततारूपधर्मान्तरादित्यर्थः । न च अतिरिक्तज्ञातताऽभावप्रोक्तारि घटे ज्ञातोऽत्यादौ कथं क्रियाजन्यफलशालित्वेन घटस्य कर्मत्वमिति वाच्यम् । तत्र कर्मतान्यवहारस्य ज्ञानत्वेन विषयत्वस्यैव नियामकत्वात् ॥ ४ ॥

प्रमाणजन्यत्वस्य प्रमात्वात् ईश्वरज्ञानस्य नित्यत्वेनाजन्यत्वाच्च प्रमात्वं, नापीश्वरस्य प्रमाता प्रमाकर्तृत्वाभावात्, अतएव प्रमाप्रमात्वानिरूपितकारणत्वरूपप्रमाणत्वाभावात् न प्रमाणत्वमित्यादि शङ्कते, ननुत्यादिना, प्रमाणजन्यत्वाभावादिति प्रमाणजन्यत्वाभावादित्यर्थः । मूले तदयोगेति तदाश्रयत्वमित्यर्थं, तदभिप्रायादेवमाह

यथार्थानुभवत्वमेव प्रमात्वमजन्यत्वेऽपीश्वरज्ञानस्याविरुद्धं, प्रमातृत्वं प्रमासमवायित्वम् तच्च अकारणत्वेऽपि प्रमाया ईश्वरस्याविरुद्धम्। एवं प्रमया अयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धित्वमीश्वरस्य प्रमाणत्वं न तु कारणत्वमपि तत्र नियामकमिति, "मन्त्रायुर्वेदवत् तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात्" इति सूत्रे (न्याय सू० २।१।६८) ईश्वरस्य प्रामाण्यमुक्तम्। न चेश्वरस्य पञ्चमप्रमाणत्वापत्त्या विभागव्याघातः, प्रमाकरणाभिप्रायेण विभागसम्भवात्। न चेश्वरज्ञानस्य भ्रमविषयत्वे भ्रमविषयावगाहित्वेन भ्रमत्वापत्तिरिति वाच्यम्। अधिकरणप्रकारकत्वाभावेनाप्रमात्वाभावात् भ्रमनिष्ठं शुक्तिविशेष्यकत्वं रजतत्वप्रकारकत्वञ्च सदैव तदवगाहितया ईश्वरज्ञानस्य प्रमात्वाक्षतेः ॥ ५ ॥

योगे चान्यतरथेन कर्तृत्वप्रयोगाप्रमादिति भाव। प्रमया अयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धि इति चाधिविशेषणव्यवच्छेदेन विषयविशेषणव्यवच्छेदेन वा न प्रमाया सर्वेषां च सदा सम्बन्धमिति चेदेकतमतत्सम्बन्धिता तत्तत्प्रमासत्त्वे विशेषे, अर्थेऽपि सर्वेषां सदाऽऽत्मप्रमाणत्वमिति परिहार्थं। तथाच सर्वदा सर्वविषयकप्रमावत्त्व प्रमाणत्वमीश्वरस्येति भाव। न तु कारणत्वमपि न तु प्रमाकरणत्वमपीत्यर्थ, तत्र नियामकमितीति अत परम् तदधीनत्वेति पूर्वोक्ते, तत् प्रामाण्यमिति वेदप्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादित्यर्थः, आप्तप्रामाण्यादिति। अत्र चाप्तपदं प्राप्त प्रमाणादि धर्म सिद्ध पुरुषपरं तस्य प्रामाण्यात् निरुक्त प्रामाण्यादित्यर्थः। पञ्चमप्रमाणत्वापत्त्या पञ्चमप्रमाणपदार्थत्वापत्त्या विभागव्याघात प्रमाणपदार्थस्य चतुर्धा विभागव्याघात। भ्रमविषयकत्वे सर्वविषयकत्वानुरोधेन भ्रमविषयकत्व भ्रमविषयावगाहित्वेनेति ज्ञानज्ञानस्य ज्ञानविषयविषयकत्वनियमादिति भाव। अधिकरणेति तथाच शुक्तिविषं रजतमिति ज्ञानस्य अधिकरणप्रकारत्वेन भ्रमत्वेऽपि शुक्तौ रजतत्वप्रकारकमिति ज्ञानं न भ्रम प्रमात्वस्य एव विशिष्टविषयकत्वनियमात्, भ्रमत्वं विशिष्टविषयप्रतियोगिताक न विशिष्टविषयकत्वं विशिष्टविषयोपरागेणैवानुव्यवसायात्, अतएव भ्रान्तत्वस्य न विशिष्टविशेषणोपरागेणानुव्यवसायः किन्तु विशेष्यविषयत्वोपरागेणैव, ईश्वरज्ञानस्य सर्वविषयकत्वानुरोधेन भ्रमविषयकत्वेऽपि विषयत्वोपरागेणैव भ्रमविषयकत्वं न तु विषयोपरागेणेति न भ्रमत्वव्याघात इति भाव ॥ ५ ॥

स्तवकार्थसंग्राहकश्लोकमाह—

साक्षात्कारिणि नित्ययोगिनि परद्वारानपेक्षस्थितौ
भूतार्थानुभवे निविष्टनिखिलप्रस्ताविवस्तुक्रमः ।
लेशादृष्टिनिमित्तदुष्टिविगमप्रभ्रष्टशङ्कातुषः
शङ्कोन्मेषकलङ्किभिः किमपरैस्तन्मे प्रमाणं शिवः ॥६॥

इति चतुर्थः स्तवकः ।

भूतार्थानुभवे यथार्थानुभवे, साक्षात्कारिणि प्रत्यक्षे, निविष्टो विषयीभूतो निखिलप्रस्ताविवस्तूनां नानापदार्थानां क्रमो यस्य स तथा अनुभवविषयसकलविशेषक इत्यर्थः, नित्ययोगिनि सदातनत्वयुक्ते, अतएवेन्द्रियादि द्वाराणामनपेक्षा स्थितिर्यस्य, लेशतोऽप्यंशतोऽपि अदृष्टिर्विशेषादर्शनं तन्निमित्तिका या दुष्टिः रागद्वेषमोहात्मिका तद्विगमेन प्रभ्रष्ट. शङ्कातुषः वेदाप्रामाण्यशङ्कालेशो यस्मादित्यर्थः, प्रमाणं शिवः, एवम्भूते तदप्रामाण्यशङ्कारूपकलङ्कवद्भिः पाषण्डैः किं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

इति तृतीयस्तवकव्याख्यानम् ।

नानापदार्थानां क्रम इति क्रम शब्दः सामान्यविशेषवैशिष्ट्यपर, तत्र निविष्ट इति निखिलप्रस्ताववस्तुक्रमेति कर्मधारय, यथेति पूरितं, भूतार्थानुभवे इत्यनेनान्वय, न तु बहुव्रीहिः बहुव्रीहिसमासान्यपदार्थपरता, तथा सति अन्यपदार्थे तदन्वय साक्षात्कारिणि भूतार्थानुभवे वैयधिकरण्यापत्तेरिति । किं कर्त्तव्यमितीति किमपि कर्त्तव्यमितीत्यर्थं ॥ ६ ॥

इति श्रीकामाख्यानाथ तर्कवागीशविरचितायां कुसुमाञ्जलिविवृतौ
चतुर्थस्तवकविवृतिः ।

पञ्चम स्तवकः ।

तत्साधकप्रमाणाभावात् इति पञ्चमविप्रतिपत्तिः, नन्वीश्वरे साधकप्रमाणमेव नास्तीत्यत्राह ।

कार्य्यायोजन-धृत्यादेः पदात् प्रत्ययतः श्रुतेः ।
वाक्यात् संख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविदव्ययः ॥१॥

क्षित्यादि सकर्तृकं कार्य्यत्वात् घटवत् सकर्तृकत्वञ्च उपादान-गोचरापरोक्षज्ञान चिकीर्षा कृतिमज्जन्यत्वम् । आयोजनं कर्म्म एवञ्च सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकारम्भकपरमाणुद्वयसंयोगजनकं कर्म्म चेतन

पञ्चमीं साध्यविप्रतिपत्तिमुत्थापयति, तत्साधकेत्यादि विप्रतिपत्तिस्तु क्षिति सकर्तृका न वेत्याकारा । समाधत्ते मूले कार्य्यायोजनेत्यादि, टीकायां क्षित्यादीति, तादात्म्य सम्बन्धेन [illegible] क्षितित्वस्य [illegible], कार्य्यत्वादिति । अत्र क्षिति सकर्तृका कार्य्यत्वादित्यनुमानेन क्षितित्वावच्छेदेन सकर्तृकत्वं साध्यते क्षितित्व सामानाधिकरण्येन वा, नाद्य परमाणौ बाधात् । न द्वितीय [illegible] सिद्धसाधना-पत्तेः, [illegible] सकर्तृकत्वस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । न च [illegible] [illegible] [illegible] इति वाच्यम् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

उपादानगोचरापरोक्षज्ञान चिकीर्षा कृतिमत्त्वमिति, [illegible] [illegible] [illegible] उपादानगोचर चिकीर्षा कृतिमत्त्वमिति [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] चिकीर्षा-कृतिमत्त्वमेव [illegible] [illegible] । न च [illegible] [illegible] [illegible] इति वाच्यम् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

प्रयत्नपूर्वकं कर्मत्वात् अस्मदादिशरीरक्रियावत्। धृतेरिति ब्रह्मा- ण्डादि पतनप्रतिबन्धकीभूतप्रयत्नवदधिष्ठितं धृतिमत्त्वात् वियति विहङ्गमधृतकाष्ठवत् धृतिश्च गुरुत्ववतां पतनाभावः। धृत्यादेरि- त्यादिपदात् नाशपरिग्रहः, ब्रह्माण्डादि प्रयत्नवद्विनाश्यं विना- शित्वात् पाट्यमानपटवत्। पदात् पद्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या पदं व्यव

त्वानुमानेन सकलादिसाधनात् ईश्वरस्य सिद्धेः। उपादानज्ञानजन्यत्वं, चिकीर्षाजन्यत्वं, कृतिजन्यत्वञ्च एकत्रितमेव विभिन्नसाध्यम्, यथा उपादानज्ञान चिकीर्षा- कृतिजन्यत्वादेव उपादानज्ञान-चिकीर्षा कृतिप्रयोज्यत्वमित्यर्थ कार्यं प्रति उपादान- ज्ञानत्वादिरूपेण कारणत्वेऽपि कार्योत्पत्तौ तासामेव प्रयोजकत्वात् प्रत्येकमेव अभिप्रयोजकत्वादिरूपिताप्रयोज्यत्वस्य तत्सत्त्वे विरहात् न च प्रवृत्तिं प्रति उपादान- ज्ञानस्य चिकीर्षाया कारणत्वेन कार्योत्पादकत्वं प्रकारत्वेनात् कार्यत्वावच्छेदे उपादानज्ञान चिकीर्षा जन्यत्वमिति वाच्यम्। प्रवृत्तिद्वारा कार्यत्वावच्छेदेऽपि उपादानज्ञान- चिकीर्षा-जन्यत्वमिति तत्तेनैव तदभिधानात्। वस्तुतस्तु कृतिजन्यत्वमेव साध्यं कृति- जन्यत्वञ्च विशेषतासम्बन्धावच्छिन्नकृतित्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्न- कार्यत्वं, तेनादृष्टद्वारा अस्मदादिकृतिजन्यत्वमादाय न सिद्धसाधनम्। ननु तर्हि विशेषता- सम्बन्धावच्छिन्नकृतित्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतावत् प्रागभाव- प्रतियोगित्वादिरूपेण कल्पितं तथाच ध्वंसे एकतानवच्छेदकजन्यतासाध्ये विशेषता- सम्बन्धावच्छिन्न-कृतित्वावच्छिन्न-जनकता-निरूपितसमवाय-सम्बन्धावच्छिन्न-जन्यत्वरूपसाध्याभावात् व्यभिचार इति चेत्, न, कार्यविशिष्टसम्बन्धेनैव ध्वंसस्यापि समवायसम्बन्धेनोत्पत्ति- मत्त्वात्। न च ईश्वरसिद्धेः पूर्वं ध्वंसे साध्याभावेन व्यभिचार इति वाच्यम्। ईश्वरस्यापि हेतुत्वेनेश्वरस्य सिद्धिमनीकृतत्वात्। आयोजनमिति आयुज्यते संयुज्यते अनेनेति व्युत्पत्त्या- दिना, तत्संयोजनमेव, आयोजकादीनामविशेषेण सामानाधिकरण्येनादावर्त्त- देव वा प्रथमतरं कार्यद्वयेऽदृष्टवत्त्वे ईश्वरसिद्धार्थम् अन्यथा परमाणुमयकमपत्याद् द्व्यणुकोत्पत्त्यसम्भवादित्यर्थविशेषणक्रियानुपपत्तेरेव सिद्धसाधनानवकाशः। धृत्यादेः प्रयत्न- पूर्वकं चेष्टात्वज्ञानमुखेनाभिसम्बन्धः, कर्मत्वादिति, अत्र कर्मत्वादेव कार्यत्वकर्मयोगजनक- कर्मत्वं ग्राह्यम् अन्यथा कार्यावस्थायामुत्क्षेपणक्रियायाः व्यभिचारापत्तेः क्रियामात्रे ईश्वरप्रयत्नस्य हेतुत्वात् ईश्वरसाधकत्वे तन्मते व्यभिचारात्, तथाच इन्द्रादयस्य कर्मयोगजनक-

हारः, पटादिसम्प्रदायव्यवहारः स्वतन्त्रपुरुषप्रयोज्यः व्यवहारत्वात् आधुनिकलिप्यादिव्यवहारवत्। प्रत्ययतः प्रामाण्यात्, वेदजन्यज्ञानं कारणगुणजन्यं प्रमात्वात् प्रत्यक्षादिप्रमावत्। श्रुतेर्वेदात्, वेदः पौरुषेयो वेदत्वात् आयुर्वेदवत्। किञ्च वेदः पौरुषेयो वाक्यत्वात्

[illegible]

भारतवत् वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि वाक्यत्वात् अस्मदादिवाक्यवत्। सङ्ख्याविशेषात् द्व्यणुकपरिमाणं सङ्ख्याजन्यं परिमाणप्रचयाजन्यत्वे सति जन्यपरिमाणत्वात् तुल्यपरिमाणककपालद्वयारब्धघटपरिमाणात् प्रकृष्टताद्दशकपालत्रयारब्धघटपरिमाणवत्

ति न सङ्ख्याविशेषः परमाणुद्वयगतः सङ्ख्याजन्यमिति परिमाणजन्यपरिमाणं प्रचयज पारमाणे च व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम्। नित्यपरमाणुपरिमाणे व्यभिचारवारणाय जन्येति, अन्त्ये न व्यभिचारवारणाय परिमाणत्वमिति। तुल्यपरिमाणककपालद्वयेन घट उत्पन्नम् अविलक्षणम्, यत्र यत्र तुल्यपरिमाणानां त्रयाणां कपालानां ताभ्यां भेदो घट विभिन्नपरिमाणो घटोत्पन्न तत्र कपालद्वयारब्धघटपरिमाणात् कपालत्रयारब्धघटपरिमाणस्य वैलक्षण्यं प्रत्यक्षसिद्धम् तत्र कपालपरिमाणस्य वैतुल्य तादृशवैलक्षण्य न निवर्तते परिमाणस्याविशेषात् अतः कार्यवैलक्षण्यप्रयोजकतया कारणवैलक्षण्यं तादृशविलक्षणपरिमाणं त्रित्वसङ्ख्या एव वैतुल्य न तु परिमाणस्य। न च एकान्य विलक्षणपरिमाणं एव परिमाणस्य कारणम् यतस्तु सङ्ख्या कारणवत् इत्थं न त्र न भवतीति वाच्यम् द्वाभ्यां तादृककपालद्वयारब्धघटपरिमाणात् उत्कृष्टपरिमाणकपालद्वयारब्धघटपरिमाणस्य वैलक्षण्यं प्रत्यक्षसिद्धं तादृशवैलक्षण्यस्य सङ्ख्यातः कारणस्य परिमाणस्य कारणतया उभयत्र सङ्ख्याया एकरूपत्वात्। परिमाणस्य कारणत्वे तु उभयत्र कारणीभूतकपालपरिमाणवैलक्षण्यात् कार्यीभूतघटपरिमाणस्य वैलक्षण्यं निवर्तते इत्यादि निपुणं तुल्यपरिमाणककपालद्वयारब्ध न सम्। न च तुल्यपरिमाणकपालद्वयारब्धघटपरिमाणे तादृशकपालत्रयारब्धघटपरिमाणेऽपि सङ्ख्यायाः कारणत्वे कथं न भवति किन्तु विलक्षणे वैलक्षण्यात् कार्यवैलक्षण्यसम्भवात् इति वाच्यम्। तत्र धौ विमर्श विवक्षतया सङ्ख्यायाः कारणत्वमपेक्ष्य परिमाणस्य कारणत्वं लाघवात्। तत्र धौ विमर्श विवक्षतया विलक्षणं कारणत्वं गौरवं प्राप्यकत्वात् न दोषाय। न च विमर्शव्याप्यविलक्षणपरिमाणत्वं परिमाणकारणत्वात् परिमाणजन्यपरिमाणं कथं नोपपद्यत इति वाच्यम्। विजातीयपरिमाणं प्रति विजातीयपरिमाणस्य कारणत्वादित्यवकल्पनात्। ननु द्व्यणुकपरिमाणस्य परमाणुपरिमाणजन्यतया द्वैतो लक्षणविरुद्धम् इत्यत आह अणुपरिमाणत्वेति नित्यपरिमाणत्वाभ्यामिति यत परममहत्परिमाणस्य दृष्टान्तं पक्षितमप्येककालिकत्व आह, अणुपरिमाणत्वाभ्यामिति यत्र प्रति

अणुपरिमाणञ्च न परिमाणजनकं नित्यपरिमाणत्वात् अणुपरिमाणत्वाद्वा, एवञ्च सर्गादौ द्व्यणुकपरिमाणहेतुपरमाणुनिष्ठद्वित्वसंख्या च नास्मदाद्यपेक्षाबुद्धिजा, अतस्तदानीन्तनापेक्षाबुद्धिरीश्वरस्यैवेति।

रैक्यं दृष्टान्तः। न चेदमप्रयोजकमिति वाच्यम्। परिमाणस्य स्वसजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वनियमात् परमाणुपरिमाणसजातीयं द्व्यणुकपरिमाणं यदि परमाणुपरिमाणजन्यं स्यात् तदा परमाणुपरिमाणादुत्कृष्टं स्यादिति तर्कस्यैव प्रयोजकत्वात्। ननु तथापि कथमीश्वरसिद्धिरित्यत आह, सर्गादाविति, तदानीन्तनपरमाणु- [illegible] त्वादिनेन [illegible] जनित्वसंख्या अपेक्षाबुद्धिजन्या [illegible] ईश्वरस्यैव। अत्र परमाणुगत- [illegible] मिथ्यापक्षे [illegible] द्वित्वादिसंख्या [illegible] गुणस्य [illegible] द्वित्वादिसंख्या [illegible] नित्यत्वे [illegible] इति वाच्यम्। [illegible] न च परमाणुद्वित्वादीनां [illegible] इति वाच्यम्। [illegible] न च [illegible] वाच्यम्। घटादिगत- परमाणुगतद्वित्वादिसंख्याया [illegible] अपेक्षाबुद्धिजन्यत्वमिति वाच्यम्। अपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वादिजनकत्वे द्वित्वादिसंख्याया अपेक्षाबुद्ध्यजन्यत्वेन [illegible] घटपटादिद्वित्वादिसंख्यायाः अपेक्षा- [illegible] द्वित्वादि [illegible] एव [illegible] अपेक्षाबुद्धेर्हेतुत्वे [illegible] न [illegible] द्वित्वादि- बुद्धेर्हेतुत्वे [illegible] द्वित्वादौ अपेक्षाबुद्धेर्हेतुत्वे [illegible] न [illegible] कल्पने गौरवमिति वाच्यम्। [illegible] अपेक्षाबुद्धिर्नियते [illegible] अपेक्षाबुद्धिद्वित्वयोः [illegible] द्वित्वादिप्रत्यक्षे अपेक्षाबुद्धिरूपाया [illegible] समवाय [illegible] अपेक्षाबुद्धिः [illegible] समवायिकारणीभूत द्वित्वादिप्रत्यक्षविषयोपपत्तौ [illegible] प्रति [illegible] समवायिकारणत्वेन [illegible] अपेक्षाबुद्धिद्वित्वयोः [illegible] प्रति समवायसम्बन्धेन हेतुत्वं [illegible] वाच्यम्। अपेक्षाबुद्धेः द्वित्वत्वं प्रति समवायसम्बन्धेन [illegible] द्वित्वाश्रयविषयकापेक्षाबुद्धेः [illegible] गौरवात् [illegible] अपेक्षाबुद्धेः हेतुत्वे लाघवात् [illegible] प्रति [illegible] तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धेः [illegible] तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिः [illegible] नियमात् [illegible] द्वित्वादिसम्बन्धेन [illegible] तथापि [illegible] अस्मदादिपुरुषीय- द्वित्वादिसम्बन्धेन [illegible] अथ [illegible]

विश्वविदव्यय इति विशिष्टसाध्यत्वं, तेन नित्यसर्वविषयकज्ञान सिद्धिः ॥ १ ॥

ननु शरीरविशिष्टस्य कर्तृतया विशेषणबाधात्कोविशिष्टबाध

पेक्षाबुद्धिजन्यत्वादीश्वरबुद्धेश्च कार्यत्वं स्यादिति तद्बुद्धीयविषयताकारतानिरू पितविषयतासम्बन्धेन तद्बुद्धीयप्रत्यक्षं प्रति विषयतासम्बन्धेन तद्बुद्धीयापेक्षा बुद्धेर्हेतुत्वं वाच्यं तथाच कथमपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वादिहेतुत्वमिति चेन्न, एतादृशवाच्ये कारण भावकल्पनादपेक्षाबुद्धित्वावच्छिन्नाया , द्वित्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वावच्छेदेऽपि तदानीं घट पटयोर्द्वित्व मिति द्वित्वविशेष्यकप्रत्यक्षाकारत्वात् परन्तु द्वित्वनिष्ठलौकिकविषयतासम्बन्धेन तद् बुद्धीयप्रत्यक्षं प्रति तद्बुद्धीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वस्य विषयविधया हेतुत्वकल्पनात् द्वित्वप्रकारतानिरूपित द्वित्वनिष्ठलौकिकविषयतानिरूपितविषयतासम्बन्धेन तद्बुद्धीय प्रत्यक्षं प्रति तद्बुद्धीयापेक्षाबुद्धेर्विषयतासम्बन्धेन हेतुत्वेऽप्यनीशोऽपि अपेक्षाबुद्धि विरहदशायाम् इदं द्वित्वमिति प्रत्यक्षस्य द्वित्वनिर्विकल्पकस्य वारणात् । न चापेक्षा बुद्धिविरहदशायां द्वित्वद्विश्वस्य का गतिरिति वाच्यम् । अनुभवविरोधात् । न च ईश्वरीयापेक्षाबुद्धेः परमाणुगतद्वित्वोत्पादकत्वे परमाणुषु नियत द्वित्वोत्पत्तिरिति वाच्यम् । धर्माधर्मादिवत् नियतासमवायिकारणत्वेन तदादरणासम्भवात् । न च ईश्वरीयापेक्षाबुद्धे र्नित्यत्वेन परमाणुगतद्वित्वनाशासम्भव इति वाच्यम् । अस्मदादिरिव परमाणुगतद्वित्वादीनां मीमांसकनिराकरणाधिकरणानुमानस्य नामसत्वकल्पनात् । एवं द्वित्वादिस्वरूपमवगम्य द्वित्वं एकत्वं द्वित्वादिसंख्या गुणविशेषरूपेति द्रव्य एव एक द्वाभिप्रायोऽनुमेय गुणादिषु च तत्प्रयोगो भेद गुणान्तरीयत्वम् स्वनिवासाकारकत्वं द्विविशेषत्वरूपं तत्र द्वित्वादिकं यथैकत्वं द्विविशेषत्व समवेतत्वात्वे सति आदत्वे तन द्रव्यस्यैव हेतुत्वात् गुणादिषु न संख्या सम्भव इति । विश्वकर्तृत्वमनुमितिं विशिष्टस्य विश्वविषयकज्ञानवत् अन्वयस्य नियतं साध्यमिति भव । मैवेति तथाच विशिष्टान्वयत्वे भवति साधने विशेषस्य विशेषण विशेष्योभयान्वितत्वे नियम इति भाव । ईश्वरीयज्ञानस्य च स भावभावादिकल्पनायां गौरवात् कार्यकारणकत्वादेव तद्यान्तसमीचापरोक्षज्ञानत्वस्यसिद्धौ नित्यताज्ञानत्वसिद्धिः एवं तज्ज्ञानस्य कारणानिरूप्यतया विनिगमनाविरहाच्च सर्वविषयकत्व सिद्धिरिति भाव ॥ १ ॥

कार्यत्वहेतौ बाधदोषमाह, शरीरविशिष्टत्वति शरीरविशिष्टस्यैव कर्तृत्वदर्शनं,

इति (१), कर्तृजन्यत्वव्यापकशरीरजन्यत्वाभावात् कर्तृजन्यत्वाभाव इति सत्प्रतिपक्षता च (२)। यद्वा कर्त्ता शरीर्य्येव इति व्याप्तिविरोधिनो यद्वा व्याप्त्या यथादर्शनपक्षतया शरीरी कर्त्ता उपनेयः, पक्षधर्मतया च क्षित्यादावशरीरीति साध्याप्रसिद्धिः विशेषविरोधश्च (४), यद्वा शरीरजन्यत्वमुपाधिना व्याप्यत्वासिद्धिः (५), इति कार्य्यत्वहेतौ पञ्च दोषास्तत्राह।

विशेषबाधात्मक कर्तृत्वस्य निरुपाधिकत्वात्, क्षित्यादेव सकर्तृकत्वाच्च। यद्यपि बाधप्रतीपक्षयोः नियमः तथापि तत्र योग्यानुपलब्धिबाधो नियमः अत्र तु अनुमानबाधो निरसनीयः अनुमानञ्च ईश्वरो न कर्त्ता शरीराभावादित्येवरूपम्, एतादृशानुमानबाधाभावेनैव शरीरविशिष्टस्य कर्तृत्वमिति। तथा चैतादृशानुमानेन क्षितिः सकर्तृका कार्य्यत्वादित्यनुमानबाधः। अत एव ईश्वरस्य आत्मविशेषत्वेनैवेदम्।* शरीरानुमानबाधमुक्त्वा सत्प्रतिपक्षमाह, कर्तृजन्यत्वव्यापकेति, तथा च क्षितिरकर्तृका शरीराजन्यत्वादिति विपरीतकोटिसाधकानुमानेन सत्प्रतिपक्ष इति भावः। व्याप्तेः विरोधानुमानबाधमाह यद्वेति, कर्त्ता शरीर्य्येवेति कर्त्ता शरीर्य्येवेतिव्याप्तिप्रतिसन्धानव्याप्तिविरोधिनोऽनुमानस्य, विशेषणस्य दैवकारकस्य विशेष्यस्य वक्ष्यमाणत्वे विशेषणव्याप्यत्वसाध्यतावच्छेदकाभावत्वात्, तथा च क्षितिः सकर्तृका कार्य्यत्वादित्यनुमानेन पक्षधर्मतावलादशरीरिकर्तृत्वसिद्धिः कार्य्यं तत्र च शरीरित्वव्यापकत्वं तस्य प्रतिबन्धक तदभावतया शरीरधर्मतासिद्धौ कर्तृत्वसाधकानुमानस्यानुपपत्तिरिति नैयायिकैरिति भाव। साध्याप्रसिद्धिमाह, यद्वेति, यथादर्शनपक्षतयेति यथा कर्त्ता च शरीरी यथा घटादिकर्त्ता कुलालादिरिति यथादर्शनपक्षतया, व्याप्त्या शरीरित्वविशिष्टकर्तृत्व व्याप्त्या, शरीरी कर्त्ता उपनेय कर्तृमात्रे शरीरित्वमनुमेयमित्यर्थः, पक्षधर्मतया इतरबाधसहकारेण, क्षित्यादौ सर्वोपलब्धिविषयकर्तृत्वादौ, अशरीरीति कर्त्ता उपनेय इति पूर्वेणान्वयः, कर्त्तरि अशरीरित्वम् अनुमेयमित्यर्थः, साध्याप्रसिद्धिरिति ईश्वरस्य कर्तृत्वे शरीरित्वव्यापकत्वेन शरीरिणः पक्षधर्मतावलेनाशरीरित्वस्य च असत्त्वा शरीरिताशरीरित्वोभयविशिष्टकर्तृत्वस्य साध्याप्रसिद्धिरित्यर्थः, अथ हेतुमाह विशेषविरोधेति वा, हेतौ, सत कर्तृत्वनियतशरीरित्वव्याप्तिबलेन उपस्थितस्य कर्त्तरि शरीरित्वपरिशेषश्च

न बाधोऽस्योपजीव्यत्वात्, प्रतिबन्धो न दुर्बलैः । ।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्विरोधो न, नासिद्धिरनिबन्धना ॥ २ ॥

ईश्वरे धर्म्मिणि शरीरबाधात् कर्त्तृत्वबाधो (१) न, अधिकरणज्ञानं विना अभावज्ञानासम्भवात् अस्य कार्य्यत्वस्य धर्म्मिसाधकस्याधिकरणज्ञानजनकतया अवश्यापेक्षणीयत्वेन बलवत्त्वात्, एवञ्च न विशेषणबाधात्मकोविशिष्टबाध प्रत्यक्षात्मक इति, ईश्वरो न कर्त्ता

अयधर्मतःधर्मिणोपस्थितस्य कर्त्तरि अशरीरित्वरूपविशेषस्य च बयो विरोध ईश्वरेण धर्मिंसिद्धिप्रमाणस्याभावोविरोध । एतदेवोक्तं रामभद्रेण "ईश्वरो न कर्त्ता अशरीरित्वादिति बाधोऽयं दोष कितिरकर्त्तृका शरीरजन्यत्वादिति सत्प्रतिपक्षो वा तथा शरीर्येवति व्याप्तिविरोधिनो वा शरीरित्वाशरीरित्वयोर्विरोधो वा शरीरजन्यत्वमुपाधिवा" इति। विपक्षबाधविशेष्यविरोधप्रतिबन्ध पाठ प्रकाशकाराधस्तत्वात्र समीचीन । प्रकाशकारैस्तु उक्तम् "धर्मिग्राहकधर्मतोपस्थाप्यविशेषयोर्विरोधेन विशेषविरोध स्यात्" इति। व्याप्यत्वासिद्धिमाह, शरीरजन्यत्वाद्युपाधेरिति, यत्र यत्र सकर्त्तृकत्वम् उभयवादिसिद्ध तत्र तत्र शरीरजन्यत्वम् इति शरीरजन्यत्वस्य साध्यव्यापकत्वम्, यत्र यत्र कार्य्यत्वम् उभयवादिसिद्ध नैयायिकमते यत् क्षित्यङ्कुरादिकं तत्र शरीरजन्यत्वाभावेन साधनाव्यापकत्वमिति शरीरजन्यत्वस्य उपाधित्वम्। कार्य्यत्वादिति कार्य्यत्वहेतावित्यर्थ दोषा इति यथायथमिति विपक्षबाधादिधर्मिग्राहकानुमानविरोधकदोषा न तु हेत्वाभासत्वप्रयोजकदोषा इति। दोषानुद्धरति, मूले न बाधोऽस्योपजीव्यत्वादिति, बलवत्त्वात् ईश्वरसिद्धिजनकत्वात् हेतु कार्य्यत्वस्योपजीव्यत्वात्तदविरोधात्। न अधिकरणज्ञानं विनापि बाधो यद् अशरीरित्वव्याप्यकर्त्तृत्वाभाव इति ईश्वरे कर्त्तृत्वं अशरीरित्वव्याप्यम् तत्र न सम्भवतीति वाच्यम्। परिच्छिन्नस्य व्यापकमुख्यविशेषणमात्रसत्त्वनियमेन तादृशहेतोः बाधो विशेषणस्य कस्मादपि विशेषणस्य च बाधकत्वात्। न चात्रापि तथा सम्भवति, विशिष्टबुद्धि यदि विशेषणज्ञानजन्य विशेष्येण सम्बन्धावगाहिनी विशेषणज्ञानस्यापेक्षणीयतया ईश्वरविशेषणज्ञानाभावे यत् प्रमाणान्तरनैरपेक्ष्येण तत्र ईश्वरस्य कर्त्तृत्वसिद्धौ ईश्वरे कर्त्तृत्वं शरीरित्वव्याप्यं नास्तिविशेषणं धर्मिज्ञानात्। अनुमानबाधेऽयोग्यादि, अनुमानेऽपि परा-

अशरीरत्वात् इत्यनुमानप्रयोगोऽपि नेत्यर्थः । क्षित्यादि न सकर्तृक शरीराजन्यत्वात् इति (२) न प्रतिबन्धक, सत्प्रतिपक्षहेतो शरीराज वैयर्थ्यात् व्याप्यत्वासिद्धत्वा दुर्बलत्वात् । तृतीयेऽपि कार्यत्वव्याप्ते पक्षधर्मत्वसहकारात् विपक्षबाधकतर्कावतारात्त बलवत्वम् अपन्य स्थाया कर्त्ता शरीरी वेति व्याप्तेर्दुर्बलतया न प्रतिबन्ध । चतुर्थे च यदि पक्षधर्मतया अशरीरी उपस्थितस्तदा न विरोध, कार्यत्वस्या

।

सार्थेम् । [illegible] उक्तानुमानस्यासिद्धत्वेन न बाधकप्रमिति साध्यर्थम् । शरीराजन्यत्वादिति [illegible] सकर्तृकत्वव्याप्यत्वेन सत्प्रकत्वात् शरी रोपस्य निष्फलत्वादित्यर्थः, व्याप्यत्वासिद्धा बीजभूताङ्कुरादिषु व्यर्थविशेषणघटितत्वेन [illegible] दुर्बलत्वात् [illegible] । न च शरीरा [illegible] इति वाच्यम् । यत् [illegible] सत्प्रतिपक्षत्वेऽपि [illegible] तत्र तथात्व [illegible] [illegible] तत् [illegible] अन्यत्वसिद्धा [illegible] शरीराजन्य [illegible] । न च शरीराजन्यत्वादित्यत्र [illegible] दुर्बलत्वात् । [illegible] कार्यत्वमिति वाच्यम् । तत्र कार्यं [illegible] कार्यत्वव्याप्ते [illegible] न दुर्बलमिति [illegible] विरुद्धोऽपि [illegible] कार्यत्वस्य [illegible] पक्षधर्मतासहकारात् व्याप्ते, [illegible] [illegible] विपक्षबाधकतर्कावतारात् विपक्षस्य [illegible] [illegible] सहकारात्, [illegible] यदि [illegible] स्यात् कर्तृव्यवहारभेदस्य च आदिमत्त्वं [illegible] कार्यत्वं यदि [illegible] व्यभिचारि स्यात् [illegible] दुर्बलतया विपक्षबाधकतर्का [illegible] व्यभिचार [illegible] । [illegible] भावेन [illegible] न प्रतिबन्ध न [illegible] अशरीरी उपस्थित [illegible] विरुद्धोऽपि चतुर्थे चेति, पक्षधर्मतया [illegible] कार्यत्वस्य शरीरित्व [illegible] अशरीरी कर्त्ता उपस्थित कर्तृत्वस्य [illegible] शरीरित्वव्याप्यत्व [illegible] [illegible] क्वचित् कर्तरि अशरीरित्वसिद्धा कर्तृत्वे शरीरित्वव्याप्यत्व [illegible] अशरीरि [illegible] कर्तृमात्रे शरीरित्वमुपनेयमित्यावश्यकमिति भाव । [illegible] इति अशरीरि [illegible] विरोधाभ्युपगमे ईश्वरस्य [illegible] दुरुपपादम् इति भाव । [illegible] ईश्वरस्य [illegible] । तथाच ईश्वरपक्षकत्वे [illegible] इति भाव ।

शरीरित्वसमानाधिकरणस्योपलम्भात् तदनुपस्थाने तु न विरोधः, विरोधाश्रयस्यासिद्धेः। पञ्चमे च विपक्षबाधकतर्कसत्त्वात् तदभाव निबन्धना अज्ञानरूपा,सिद्धिर्योग्यत्वासिद्धिर्वा न शरीरजन्यत्वोपाधे रपि विपक्षबाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात् ॥ २ ॥

ननु यदीश्वरः कर्त्ता स्यात् शरीरी स्यादिति प्रतिकूलतर्कोऽत्र तादृशानुकूलतर्काभावश्च तत्राह।

तर्काभासतयाऽन्येषां, तर्काशुद्धिरदूषणम्।
अनुकूलस्तु तर्कोऽत्र कार्य्यलोपो विभूषणम् ॥३॥

प्रतिकूलतर्काणामीश्वरासिद्धा आश्रयासिद्धा इत्याभासा।

[illegible] "शरीरित्वाशरीरित्वे" [illegible] [illegible] यो विरोधः स न [illegible] इति। [illegible] विरोधः, [illegible] [illegible] अनुकूलतर्कविरह [illegible] भावः। [illegible] [illegible] [illegible] शरीरजन्यत्वोपाधेरपि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भावः ॥ २ ॥

[illegible] ईश्वरो [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] चतुर्थं च दोष॰

कर्त्तारं विना कार्य्यं न स्यादिति तर्कस्य विभूषणं उपकारकः। "अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते" इत्यागमस्य (गीता०)। "आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना। यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः"॥ (मनु० अ० १२) इति तर्कानुगृहीतस्यागमस्य बलवत्त्वम्॥३॥

ननु कार्य्यत्वं प्रयत्नजन्यत्वेऽप्रयोजकम् अत आह।

स्वातन्त्र्ये जडताहानिः, नादृष्टं दृष्टघातकम्।
हेत्वभावे फलाभावः, विशेषस्तु विशेषवान्॥४॥

न हि कर्त्तारं हेतुं विना कार्य्यं। परमाणोरेव यत्नवत्त्वेऽपि तथा नुपपत्तिः, अचेतनस्य चेतनप्रेरितस्यैव जनकत्वात्। अदृष्टमपि दृष्टकारणसहकारितयैव फलजनकम्। न च चेष्टायामिव भोक्तृ

अवगन्तुं निर्णेतुं शक्यात्। टीकायाम् आगमार्थविदा इति न्यायविदा अवदातस्य विषयका, आगमा अपि तत्त्वावगमविषयार्थपरिशोधका, न्यायमागमस्तयोर्मित्रत्वमाग-दिति। इत्यागमस्येति उपकारक इति पूर्वेणान्वयः। अतीन्द्रियस्य वस्तुनः स्वभावावगमशक्ति यस्मात् ... आगमस्य ... आह, आर्षमिति, आर्षं वेद धर्मोपदेशं ... धर्मानुगृहीतत्वेन तर्कस्य ..., तथाच तर्कसहकृतागमस्य सर्वेभ्योऽधिकबलत्व दुर्बलत्वमिति भावः॥३॥

कार्यत्वं कर्तुं, तत्र प्रयत्नजन्यं कर्म स्यादिति ... हेतुभूतप्रयत्ना ... अप्रयोजकत्वमाशङ्कते, अचिन्त्येति, ... पूर्वमुक्तं तत्र ... प्रयत्न परमाणवेवास्तु कार्यत्वमिति कर्मत्वमित्यर्थः, ... भोक्तृप्रयत्नविशेष ... विना अदृष्टादेव ... निरस्यति कारिकायां ... न तु ... प्रयत्नवत्त्वे जडताहानि ... स्वातन्त्र्ये इति स्वतन्त्रो परमाणो प्रयत्नवत्त्वे ... न प्रयत्नादिदृष्टकारणपरित्यागेन कार्य्य ... अदृष्टं न दृष्टघातकं ... द्वितीयदोष ... जनकम्, अदृष्टादेव सर्वत्र कार्य्योत्पादे ...

प्रयत्नो हेतुः, न तु क्रियासामान्ये इति, चेष्टाया विशेषप्रयत्नस्य हेतुत्वेऽपि क्रियासामान्ये प्रयत्नसामान्यस्य कारणत्वानपायात्, अन्यथा बीजविशेषस्याङ्कुरविशेषे जनकत्वेनाङ्कुरसामान्यं प्रति बीजत्वेन हेतुताया अपि विलोपापत्तेः ॥ ४ ॥

ननु धृत्यादीनां प्रयत्नजन्यत्वे किं मानमित्यत आह ।

कार्य्यत्वान्निरुपाधित्वमेवं धृति-विनाशयोः ।
विच्छेदेन पतत्स्यापि प्रत्ययादेश्च पूर्ववत् ॥ ५ ॥

धृति विनाशयो प्रयत्नजन्यत्वान्निरुपाधित्वं । विच्छेदेनान्तरा

निरासः । ननु [illegible] हेतुभावनियमः कुतः, हेतुभाव इति, अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां घटादौ दण्डादेरिव कार्यमात्रे [illegible] हेतुत्वग्रहात् तदभावे [illegible] दर्शितं प्रतीयते । विशेषवदिति चेष्टात्मक[illegible] [illegible] तत्र [illegible] [illegible] [illegible] प्रयत्नेन हेतुत्वसिद्धिरिति भावः । अन्यथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] । टीकायां [illegible] [illegible] [illegible] तेन [illegible] हेतुत्वनाश, कार्यमिति [illegible] [illegible] प्रति [illegible] [illegible] [illegible] प्रयत्नजन्यत्वे [illegible] भावः । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] प्रयत्नाभावे [illegible] [illegible] मिति भावः ॥ ४ ॥

[illegible] प्रयत्नप्रति[illegible] धृतिमत्त्वात् [illegible] प्रयत्नजन्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], किं मानमिति तत्र धृतिविशेषस्य [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति भावः । कार्य्यत्वात् कार्य्यत्वादित्यादि एवं पूर्वोक्तरीत्या क्रियासामान्य-प्रयत्नसामान्ययोः कार्य्य कारणभावस्येति [illegible], धृति विनाशयोः धृतिसामान्य विनाशसामान्ययोः प्रयत्न[illegible] निरुपाधित्वम् [illegible], [illegible] कार्य्य कारणभावस्य [illegible] [illegible] भावः । पतत्स्यापीति कार्य्यत्वविरह [illegible], [illegible] [illegible] कार्य्यत्वात् [illegible] निरता

प्रत्येन चादर्शाद्यभावात् सर्वाग्दर्शी नाद्यव्यवहारमूलं व्यवहारा-नभिज्ञत्वादिति सर्गाद्यकालीनघटादिव्यवहारप्रवर्त्तकः पुरुषः सिद्ध्यति । एवं प्रत्ययादेर्वेदजन्यधीप्रामाण्यादेरपि निरुपाधित्वम् । पथ वा कार्य्यं त्यादिकमन्यथा व्याख्यायते । कार्य्यं तात्पर्य्यं, तात्-पर्य्यविषय एव शब्दप्रामाण्यमिति तात्पर्य्यं हि यस्य वेदे स एवे-श्वरः । प्रयोजनं व्याख्यानं, वेदास्तदर्थविप्रशाख्याता महाजन-परिगृहीतवाक्यत्वात् अव्याख्यातत्वे पदार्थानवगमेऽननुष्ठानापत्ते:,

---

सिद्धम् अव्यभिचरितत्वमित्यर्थः । अव्यवहारविषयादिव्यवहार पूर्वपूर्वकुलालादि प्रयुक्त एव अनियत इति किमीनादेयम आह, विच्छेदेऽपि प्रलये विच्छेदादव्यवहारी न घटादिपदस्य सर्गादौ तद्व्यवहारप्रवर्त्तक अविच्छेदेऽपि इति भाव । प्रत्ययादेरिव वेदजन्यधीप्रामाण्यादेरपि निरुपाधित्वं पूर्ववत् ... शाब्दप्रमायां ... इति भाव । अस्मदादीत्यादि पदेन इति व्याख्यानविवरणम् । टीकायाम् आदर्शाद्यभावात् व्यवहारदर्शनाभावादि त्यर्थः, अर्वाग्दर्शी पूर्वव्यवहारादर्शी, आद्यव्यवहारमूलं आद्यव्यवहारप्रवर्त्तक इत्यर्थः, व्यवहारानभिज्ञत्वादिति भाव ।

वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तृमीमांसकं प्रति परमेश्वरस्वीकाराय कार्य्यायोजनेत्यादिकारिका-न्यथा व्याख्याता प्रतिजानीते पथ वेति, कार्य्यमिति कार्य्यत्वम् उद्देश्यम् उद्देश्योऽभि-प्राय स एव तात्पर्य्यमिति कार्य्यपदस्य तात्पर्य्यार्थकत्वं, तात्पर्य्यमिति यदेव परम् उद्देश्य-मेति श्रुत्यभ्या यदुद्देशेन य शब्द प्रयुज्यते स तत्परः तत्र भाव तात्पर्य्यं तत इच्छा विशेष । अतएव प्रकृतार्थप्रतीतिमुद्दिश्य प्रयुज्यते इति तत् तदर्थकम् इत्याकारम् एतदर्थे निवृत्तिमुद्दिश्य प्रयुज्यते नतु तद्विपरीतमुद्दिश्य । तात्पर्य्यविषय एवेति एतत्कारणम् शब्दप्रामाण्य विशेष्यकेतद्विशेषणकबोधो भवतीति वक्तृतात्पर्य्यविषयवाक्यार्थे एवेत्यर्थः, शब्दप्रामाण्य-मित्यत्र वक्तृतात्पर्य्यविषयवाक्यार्थबाधाबाध्यबोधजनकत्वं, निष्प्रामाण्यं शब्दप्रामाण्ये तत्र तात्पर्य्यविषयवाक्यार्थविषयशाब्दबोधजनकत्वं, निष्प्रामाण्यकाप्रामाण्य-निश्चयाभावात् । तत्र तात्पर्य्यं तात्पर्य्यग्राहकाभावात् इति प्रमाणव्यवहारात्, तात्पर्य्यस्य तदनुगतत्वेन ... इत्यत्र वक्ष्यमाणस्य तात्पर्य्यविषयत्वं, यत्र यत्र ... इत्यादिकम् तात्पर्य्यं शब्दतात्पर्य्यविषयम्,

एकदेशदर्शिनश्च व्याख्यया नाभ्यास। एवं धृतिधारणं, धृत्यादे-रित्यादिग्रहणात् अनुष्ठानसंग्रहः। एवमोङ्कारादिपदार्थतया ईश्वर-सिद्धिः। तदुक्तम् "उद्देश एव तात्पर्यं व्याख्या विश्वदृशः सती। ईश्वरादिपदं सार्थं लोकवृत्तानुसारतः।" उद्देश, इच्छाविशेष। एवम् "सर्वं सर्वस्य प्रभव" इत्याद्यावङ्पदं स्वतन्त्रोच्चारयितृपरं, लोकस्तत्र सतात्पर्यकशब्दस्यैव प्रमाणत्वात् "य एव लौकिकास्त

अन्येन वेद तात्पर्य[illegible] न सिद्धसाधनं [illegible] तात्पर्येणैव प्रामाण्य[illegible]। स चेश्वर इति तदुक्तम् [illegible] दर्शित[illegible]दिति भाव। न च वेदे [illegible] व्याख्याविधि-रिति वाच्यम्। यथार्थं यद्यपि [illegible] तद्वाक्यं [illegible] विषय[illegible]मिति [illegible] वेदे [illegible] [illegible] कथंचित्। न [illegible] तात् पश्चात् [illegible] तात्पर्य[illegible]रिति वाच्यम्। [illegible] सिद्धसाधनम् [illegible] [illegible] इति तात्पर्यस्य [illegible]त्वात्। [illegible] तात्पर्यं हि यस्य वेदे स ईश्वर इति, [illegible] बोध्यम्। [illegible] [illegible] इति [illegible] व्याख्यापरत्वम्। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] इति [illegible], [illegible] न विवादः। [illegible] [illegible] "[illegible]" इति श्रुतिमूलक [illegible] [illegible] [illegible] ईश्वरसिद्धिरिति भाव। [illegible] इति, [illegible], [illegible] [illegible] इति। [illegible] तात्पर्य, [illegible] [illegible] [illegible]। एवं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वदन्ति। ईश्वरादि

एव वैदिका." इति लौकिकाक्षसादिपदवदलौकिकेऽप्ययमेव व्यवस्था। यस्याभिप्रायः प्रत्ययतः विधिप्रत्ययात्, आप्ताभिप्रायोविध्यर्थः, यस्याभिप्रायः स एवेश्वरः ॥ ५ ॥

प्रवृत्तिः कृतिरेवात्र सा चेच्छातः, यतश्च सा ।
तत् ज्ञानं, विषयस्तस्य विधिः, तज्ज्ञापकोऽथ वा ॥६॥

विधिजन्यज्ञानात् प्रवृत्तिर्दृश्यते, सा च इच्छातश्चिकीर्षातः, चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनताज्ञानात्, तज्ज्ञानस्य विषयः कार्यत्वम् इष्टसाधनत्वञ्च विधिरिति प्राचीनमतम्। स्वमतमाह

पदार्थत्वेनेति, तथाचाप्त यदीय ईश्वरस्य अनुमानकत्वं पर तस्यैव वेदबोधितत्वादिति, तथाच श्रुतिः "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादि। तदुक्तमिति, सूत्रकारैरपि वेद, तदुक्तत्वेन प्रामाण्यमपि च्युत्पत्त्यर्थं प्रतीयत इति तदुक्तत्वेन बोध्यमानोपलम्भस्य सन्दर्भविरुद्धत्व प्रतिभाति। इच्छाविशेष इति, तथाच लिङ्‌र्थस्य इव सर्वत्र इच्छाविशेष एव वेदे तात्पर्ये न आवश्यक, एवं सर्वत्र लिङ्‌र्थस्यैव लोकव्यवहारत सतो निर्णीतमावश्या निर्दोषेति यावत् इति पूर्वोक्तं तात्पर्यम्। तथाचाप्त यदीय अलौकिकार्थ इष्टसाधनत्व, एवमिप्यादि कृतसाध्यत्वविषयमिति, य एव याज्ञ्या एव, पदं कृतसाध्यत्वविषयकम् बहुव्यवहारात् । लौकिकवाक्यवदेवेति। स एव याज्ञ्या एव। इत्येव व्यवस्था लौकिकवाक्यवत्तथाव्यवहारवैदिकवाक्यमात्र स एव याज्ञ्या एव। इत्येव व्यवस्था वैदिकलिङ्‌र्थे इति भेव, इत्येतद् सर्वत्रामी व्यवस्थेत्यर्थः । यस्याभिप्राय इति वैदिकलिङ्‌र्थे आप्ताभिप्रायवाचक लिङ्‌व्यवहारात् लौकिक लिङ्‌र्थेन "यजेतेत्यादिश्रुतिघटकलिङ्‌पद" आप्ताभिप्रायवाचक लिङ्‌प्रत्ययत्वादिवेश्वर ॥ ५ ॥

[illegible] प्रवृत्तिरेवेति इति प्रवीणाम् प्रयत्नोऽपि च प्रवृत्तिपदार्थ तथापि विधि प्रमाणे कृतिरेव प्रवृत्तिपदार्थं इच्छाभावेऽपि विश्वदेवार्थे सर्वविषयप्रयत्नकार्य मात्रप्रवृत्तिपदार्थ, अतो मार्ग दोष बलवद्‌अनिष्टानुबन्धित्वज्ञानादौ अतीतिर्कारणस्य यथानुभवम् स्वात्मजीवित्वमिति पूर्वविभावात, कारिकायां प्रवृत्तिरिति, अत इच्छायाः, इच्छायाः विशेषेति यदि इदं तथा [illegible] कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वादिज्ञान इत्यर्थः, कार्यत्वं

तज्ज्ञापकोऽयं वेति। इष्टसाधनत्वानुमापक आप्ताभिप्रायो विधिप्रत्ययार्थः ॥ ६ ॥

प्रवृत्तिप्रयोजकेच्छाहेतुज्ञानविषयं परिशेषयति,—

इष्टहानेरनिष्टाप्तेरप्रवृत्तेर्विरोधतः ।
असत्त्वात् प्रत्ययत्यागात् कर्त्तृधर्मो न सङ्गरात् ॥७॥

अन्यस्य कर्त्तृधर्मस्य प्रवृत्तिप्रयोजकत्वे "आख्यातं विजानीयादि" त्यत्राप्रवृत्तिप्रसङ्गात् ग्रामं गच्छतीत्यत्र प्रवृत्त्यापत्तेश्च। यत्नस्य विधित्वे दोषमाह, "अप्रवृत्ते", आख्यातान्तरेण यत्ने बोधितेऽपीष्टसाधनत्वाप्रतिसन्धाने अनिष्टसाधनत्वज्ञाने वाऽप्रवृत्तेः। इच्छाया विधित्वे दोषमाह विरोधत इति। इच्छाया विधित्वे इच्छैव तज्ज्ञानं जननीयम्, इच्छाया ज्ञानेन चेच्छा जननीया, इत्यन्योन्या

[illegible] विधिरितीति [illegible] इत्यर्थः, इष्टसाधनत्वानुमापक इति तथाच इष्टसाधनत्व[illegible] न [illegible] इत्यर्थ इति निष्कर्षः, आप्ताभिप्रायस्य [illegible] इति भावः ॥ ६ ॥

[illegible] प्रवृत्तिप्रयोजकविषयीभूतेच्छाविषय [illegible] विचारयतीत्यर्थः, [illegible] विरोधादित्येव [illegible] कर्त्तृधर्मस्य विधित्वे दोषमाह इष्टहानेरित्यादि। टीकायां कर्त्तृधर्मत्वादि न च [illegible] [illegible] कर्त्तृधर्मत्वमिति भावः। [illegible] कर्त्तृध[illegible] [illegible] प्रवृत्तिप्रयोजकत्व विषयतया प्रवृत्तिहेतुज्ञानविषय[illegible] [illegible] [illegible] इष्टहानेरित्यस्य विवरणं तथाच आख्यातं विजानीयादिति वाक्यात् [illegible] इति भावः। [illegible] [illegible] विवरणं [illegible] [illegible] [illegible] इति भावः। [illegible] कर्त्तृधर्मत्वमिति, आख्यातान्तरेण [illegible]। इच्छाया [illegible] इति [illegible] विधित्व इत्यर्थः, इत्यन्योन्याश्रय इति [illegible] [illegible] प्रवृत्तिजनिकेति नियमात् [illegible] [illegible]

ग्रयः, तदिदमुक्तं विरोधत इति। नन्विच्छाज्ञानं लिङा जननीयम् इत्यत आह, असत्त्वादिति। इच्छाज्ञाने जाते प्रवृत्तिहेतुस्वरूपसदिच्छाऽभावात् प्रवृत्तिर्न स्यात्, इच्छायाः स्वरूपसत्या एव प्रवृत्तिहेतुत्वात्। न च लिङ्श्रवणकाले इच्छा स्वरूपसतीत्ययः। ननु लिङेव इच्छाजनिका इत्यत आह, प्रत्ययत्यागादिति। इच्छाकारणत्वेन गृहीतस्य प्रत्ययस्य ज्ञानस्य कारणस्य त्यागापत्तेः व्यभिचारादित्यर्थः। लिङ्श्रुतिकाले सुखत्वादिप्रकारकधीजन्येच्छा-लिङर्थं इत्यत आह, सद्गुरादिति। इष्टसाधनताज्ञानस्य उपायेच्छाहेतोरवश्यं स्वीकारात् तत्र च कारणान्तराभावात् लिङ्पदमेव कारणम्, अतः, फलेच्छाज्ञानं न प्रवृत्तिहेतुः तद्विनापि प्रवृत्तिसम्भवात्। तथाच सद्गुरादिष्टसाधनत्वज्ञानरूपसाधनसद्भावात्, इच्छाज्ञानस्य इच्छाजनकत्वे मानाभावेन तस्य लिङ्पदजन्यत्वे मानाभावादिति ॥ ७ ॥

[illegible] लौकिक-
ज्ञानप्रवृत्ति, इच्छा[illegible] लौकिक[illegible]मिति यत्र लौकिक-
[illegible] इच्छा [illegible] इति भावः। [illegible]
[illegible] लौकिक[illegible] एव [illegible] हेतुत्वेन [illegible]
[illegible] इति भावः। [illegible] इति [illegible] स्वरूपसदिच्छायाम्
[illegible] इति भावः। इच्छाजनिकेति [illegible]
इच्छाज्ञानस्य न हेतुत्वमिति भावः। [illegible] कारणत्वं [illegible]
[illegible] व्यभिचारादिति [illegible]
[illegible] कारणत्वं [illegible] इति [illegible]
प्रति हेतु इति, [illegible] लिङ्श्रुतिकाले इति [illegible]
[illegible] तथाच लिङा [illegible] तत्र [illegible]
[illegible] भाव। तत्र च इष्टसाधनत्व[illegible] कारणे इष्ट-
[illegible] लिङ्पदार्थ[illegible]। ननु [illegible] कारणे [illegible]
[illegible] न [illegible] तद्विनापि [illegible]
इष्टसाधनत्वज्ञान[illegible] सद्गुरादिस्थले [illegible]

ननु यत्नज्ञानमेव प्रवर्त्तकमस्तु आख्यातान्तरञ्च न यत्नवाचकम्, अनुकूलव्यापारमात्र एव आख्यातशक्ते रथो गच्छतीत्यादौ तथा कल्पनात् तत्राह,—

कृताकृतविभागेन कर्त्तृरूपव्यवस्थया।
यत्न एव कृति, पूर्वा परस्मिन् सैव भावना ॥ ८ ॥

घट कृतोऽङ्कुरो न कृत इति व्यवहारात् कुलालादि कर्त्ता न कारकान्तरमिति कृञ्धात्वर्थं, कृति। ननु यत्नपदपर्य्यायता स्यादत आह, पूर्वेति परस्मिन्नुत्तरकालवर्त्तिनि फले विद्यमाने सैव कृतिरेव पूर्वा साधनीभूता भावना, फलानुकूलतापन्नयत्न एवाख्यातार्थं। यद्वा फलानुकूलव्यापारधात्वर्थप्रत्ययजनिका पूर्वा

तत्कालीन फलेच्छाज्ञानस्य जन्यत्वादित्याशयः। उपसंहरति इच्छाज्ञानस्य कारण यत्न इति। ७।

आख्यातान्तरञ्चेति यत्नानभिधायकं तदाह आर्म गच्छतीति वाक्यस्य यत्नानभिधायकत्वमिति भावः। कारिकायां कृताकृतविभागेनेति घटः कृत अङ्कुरो न कृत इति विभागेन कर्त्तृरूपव्यवस्थया कर्त्तृत्वस्य व्यवस्थया इतिविग्रहः यत्न एव कृति कृञ्धात्वर्थः ननु यत्नस्य कृतिपदस्यापि यत्नमात्रवाचकत्वमित्यत आह कारिकायां पूर्वेति, परस्मिन् उत्तरकालवर्त्तिनि फले पूर्वा साधनीभूता सैव कृतिरेव भावना आख्याते यत्न भावना इति व्यवस्था आख्यातपदवाच्या इति समुन्नितकारिकार्थः। टीकायां घटः कृत इत्यादि तत्राह क्रियाजन्यफलविशेषेऽपि यत्नजन्यफलविशेषशालित्वस्याख्यातार्थत्वेन घटाङ्कुरौ कृताकृतव्यवहारात् कुलालादिरेव कर्त्ता कृञर्थः, न कारकान्तरमिति न दण्ड चक्रादि कारकान्तरमित्यर्थः तदाह इति व्यापारमात्रस्य कृतिपदार्थत्वे तस्य दण्डचक्रादिव्यापार वत्त्वे कार्यजनकत्वात् दण्ड चक्रादावपि कृत इति व्यवहारः स्यादिति भावः। फलानुकूलता पन्नत्व इत्यस्य तदाह यत्ने भावनाशब्दस्य प्रयोगम्, आख्यातस्य भावनावाचकत्वं इत्यनुभवात् आख्यातस्य यत्नवाचकत्वमिदानीं करोतेः यत्नपर्य्यायत्वमिति भावः। ननु रथ इति क्रियावत्यापारस्य यत्नपदार्थत्वे रथः गच्छति इत्यादावपि प्रयोग

यस्मिन् पूर्वापरीभूतत्वे सति, कृतिराख्यातार्थः, तथाच प्रयत्नस्व-मनकूलत्वं पूर्वापरीभूतत्वमिति तदर्थः ॥ ८ ॥

ननु धातुना यत्नः प्रतीयते, आख्यातस्य च अनुकूलव्यापार-मात्रार्थकत्वम्, आक्षेपादेव च यत्नलाभ इत्यत आह,—

भावनैव हि यत्नात्मा सर्वाख्यातस्य गोचरः।
तथा विवरणाध्याहाराक्षेपानुपपत्तितः ॥ ९ ॥

तथा कृत्वा तद्वाचकपदेन, पचति पाकं करोतीति विवरणात् [illegible] वर्तमान तत्र घटितः। अनुकूलव्यापारस्य यत्नानाक्षेपकत्वात्।

[illegible] आह, यदि ति, पूर्वापरीभूतत्वे सतीति, तथाच पूर्वापरीभूत[illegible] [illegible]

[illegible]

इति भाष्यम्। [illegible] ॥ ८ ॥

[illegible]

पाकानुकूलव्यापारस्याचेतनेऽपि भावात्। ओदनमिति, कर्मपदोच्चारे पचति भुङ्क्ते वेति जिज्ञासा च कर्मणः कृतिव्याप्यत्वप्रतिसन्धानेन यथा पचतीत्यनन्तरं कर्मादौ जिज्ञासा ॥ ९ ॥

ननु कर्त्तुरपि विवरणात् तत्रापि शक्तिराख्यातस्य स्यात् तत्राह,—

आक्षेपलभ्ये संख्येये नाभिधानस्य कल्पना।
संख्येयमात्रलाभे तु साकाङ्क्षैव व्यवस्थितिः ॥ १० ॥

आख्यातवाच्यया संख्यया आश्रयस्य आक्षेपादेव लाभात् कर्त्तरि शक्तिकल्पना। प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वे सति आख्यातार्थविशेष्यत्वमाक्षेपलभ्यत्वम्। सुप्ता इत्यादौ आख्यातार्थानन्तर्भाव-

---

कर्मपदस्य पचकर्मत्वव्यापारजन्यफलविशिष्टबोधकतया व्यापारसामान्योपस्थापकत्वात् 'व्यापारसामान्योपस्थितौ व्यापारविशेषजिज्ञासाजनकत्वात्' इत्याशयमेतुमाह, ओदनमितीति, तथाच कर्मपदस्य पचघटितार्थानुपस्थापकत्वेऽपि कर्मपदार्थस्य कृतिव्याप्यत्वप्रतिसन्धानेन कृतिसामान्योपस्थित्या कृतिविशेषजिज्ञासाजनकत्वात्। एवञ्च पचतीति श्रवणादनन्तरं कर्मादौ जिज्ञासा ओदनं तैलं वा इति कर्मविशेषजिज्ञासैवार्थः। तथाच आख्यातस्य कर्माद्यनुपस्थापकत्वेऽपि आख्यातार्थकृतौ कर्मव्यापकत्वप्रतिसन्धानेन कर्मसामान्योपस्थित्या पचतीत्यनन्तरं यथा कर्मविशेषजिज्ञासा तथा ओदनमित्यनन्तरं कर्मणः कृतिव्याप्यत्वप्रतिसन्धानेन कृतिसामान्योपस्थित्या कृतिविशेषजिज्ञासेति भावः ॥ ९ ॥

विवरणादिति पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणादित्यर्थः। कारिकायां 'आक्षेपलभ्य' इत्यादि, संख्येये संख्याश्रये कर्त्तरि, नाभिधानस्य शक्त्या न शक्तेः कल्पना, 'तथाप्यनन्यलभ्यः शब्दार्थः' इति नियमात् कर्त्तुर्नाख्यातपदवाच्यत्वम्। ननु आख्यातपदप्रतिपाद्यसंख्यायाः कर्त्तर्य्येवान्वयः न तु कर्मणि इति नियमः कथमुपपद्यते इत्याशयेनाह, 'संख्येयमात्रलाभे त्विति,' तुरर्थे, संख्यान्वयित्वेन संख्याश्रयस्य कर्त्तुः कर्मणो वा लाभसम्भवेऽपीत्यर्थः, साकाङ्क्षैव 'आकाङ्क्षावशादेव, आकाङ्क्षाख्यबोधानुकूलानुपूर्वीरूपपद-समभिव्याहारेणैव वा, व्यवस्थितिः संख्यान्वयनियमः,' तथाच तत्र आकाङ्क्षा

नाय विशेष्यदलम्। सुप्यते इत्यादौ वर्त्तमानत्वविशेष्यत्वं स्वाप-
स्यापीति सत्यन्तदलम्। चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यत्र द्वितीयार्थकर्मता-
वच्छेदकत्वात् तण्डुलस्य, न तत्र भावनाकाङ्क्षेति भावना शुद्धप्रातिपदि-
कार्थान्वयिनी। अतएव यं यं भावनाऽन्वेति तं तं संख्यापीति,
एकपदोपात्तभावनान्वयबलात् कर्त्रादिसंख्याभिधान एव प्रथमेति।
एवं कर्मणि नाख्यातपदवाच्यम् ॥ १० ॥

[illegible] कर्त्तरि, [illegible]
तत्रैव संख्यान्वयनियमात् [illegible]।
[illegible] इति नियम इति [illegible]।

टीकायां [illegible] [illegible]। ननु [illegible]
[illegible], न तावत् [illegible], [illegible]
[illegible] [illegible], [illegible], [illegible]
इत्य "[illegible]" इति [illegible]
[illegible] भाव। [illegible]
[illegible], [illegible] इति भाव। ननु [illegible]
[illegible] एव [illegible]
[illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible], न [illegible], [illegible]
[illegible], न हि [illegible]
[illegible] तत्र [illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible]। ननु [illegible]
[illegible] [illegible] इति भाव। ननु
[illegible]

नन्वस्तु कर्मधर्मो विधिः, तत्राह,—

अतिप्रसङ्गान्न फलं नापूर्वं तत्त्वहानितः ।
तदलाभान्न कार्य्यञ्च न क्रियाऽप्यप्रवृत्तितः ॥ ११ ॥

धर्मं स्वर्गादि, तद्धर्मः कार्य्यत्वं यदि विध्यर्थः तत्राह, अतिप्रसङ्गान्न फलम् । स्वर्गे कार्य्यत्वज्ञाने सति स्वर्गासाधनेऽपि प्रवृत्त्यापत्तेः । यदि कर्म अपूर्वं, तद्धर्मः कार्य्यत्वं विध्यर्थस्तत्राह, नापूर्वं तत्त्वहानितः । शब्दबोधात् पूर्वं नोपस्थितमित्यत एवापूर्वं, पूर्वमुपस्थितौ च न तत्त्वम्, अनुपस्थितौ च कथं तत्र शक्तिधीः । ननु कार्य्यत्वरूपेण शक्तिधी, शब्दबोधे तु योग्यतया अपूर्वस्य कार्य्यविशेषस्य भानं तत्राह, तदलाभाच्च कार्य्यञ्चेति । नित्यनिषेधापूर्वयोरलाभप्रसङ्गात् तत्र फलकामस्य नियोज्यस्याभावात् । यद्वा

[illegible] "[illegible]" इति सूत्रं च तत्र [illegible] प्रथमः [illegible], [illegible] इति, तथाच [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भावः । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], तथाच [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] भावः ॥ १० ॥

[illegible] इति [illegible] [illegible] धर्मः, कार्य्यत्वं विध्यर्थ इत्यर्थः, तथाच [illegible] इति [illegible] कर्मपदेन यदि [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], अथवा कर्मपदेन [illegible] [illegible] [illegible], अथवा कर्मपदेन [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] भावः । [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], न [illegible] [illegible] न विध्यर्थ इत्यर्थः । द्वितीये दोष [illegible], [illegible] कार्य्यत्वरूपेण [illegible] [illegible] घटादौ [illegible] इत्यर्थः, शाब्दबोधे इति [illegible] [illegible] [illegible] इत्यर्थः, योग्यतया [illegible] [illegible], तथाच [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कार्य्यत्वेन घटादौ [illegible]

नतु कार्य्यत्वेनोपलक्षितायामपूर्वव्यक्तौ शक्तिग्रहः, गन्धवत्त्वेनोपलक्षितायां पृथिवीत्वविशिष्टायां व्यक्तौ पृथिवीपदस्येव इत्यताह, तदलाभात्। अपूर्वत्वविशिष्टापूर्वव्यक्त्यनुपस्थितेः, गन्धवत्त्वेनापि हि पृथिवीत्वविशिष्टस्य स्मरणमनुमानं वा सम्भवति, प्रागनुभवात्, प्रकृते तथात्वेऽपूर्वत्वव्याघातादित्यर्थः। ननु कर्म यागादि, तद्धर्मः कार्य्यत्वं विधिः, तत्राह, न क्रियाऽपीति। अनिष्टसाधनताधीकाले तदभावदर्शनात्। अत अपिना नापूर्वमपि, तद्दोषादित्यर्थः ॥११॥

ननु कारणं शब्दः तद्धर्मोऽभिधा, तत्प्रमाणं प्रवर्त्तकम्। अत एवाहुः, "अभिधां भावनामाहुरन्यामेव लिङादयः। अर्थात्म-

---

इत्यात् योग्यतावशेन कार्य्यप्रकारकापूर्वप्रत्यक्षेऽन्वयबोध इति भावः। किञ्च निषेधापूर्वमपीति सम्यगनुपपत्तिरिति किञ्च नञ्‌र्था सांच अनीत्यादिविनिषेधे च अपूर्वालाभप्रसङ्गादित्यर्थः, तथाच कामस्यापि भावविशेषे यागादीनां कामानां अभिमतोऽदिकमसाधनतायामनुपपत्त्या अपूर्वकल्पनाकल्पनीय, किञ्च निषेधकाले अपूर्वं सादैव अपूर्वकल्पनायां प्रमाणाभाव इति भावः। विधेयान्वेति अयमर्थः अपुरुषलेऽर्थं, तथाच निवृत्ति प्रमाणं नार्थकलात् कार्य्यं च अनुगमनेन तत्कार्य्यं अपरो, प्रवर्त्तनाकाले च तन्मयपदशक्तिमत् तु एव नियोज्य इति भावः। पृथिवीपदस्येवेति, तथाच यथा गन्धवती पृथिवीपदस्य इत्युपलक्षिता शक्तिग्रहे उपलक्षणं पृथिवीत्वेन शाब्द बोधः तथा कार्य्यं विधियत्वमिति कार्य्यत्वोपलक्षिते अपूर्वे शक्तिग्रहे उपलक्षणम् अपूर्वत्वेन अपूर्वस्य शाब्दबोध इति पूर्वपक्षतात्पर्य्यम्। प्रागनुभवादिति तथाच गन्ध-वत्त्व पृथिवीत्वयोः पूर्वानुभवजनितस्मरणेन अपृथक्‌तया अनुभवकाले पूर्वानुभवस्य उपाधिना शक्तिग्रहस्य अनुमितेर्वा सम्भवात् तदनन्तरं प्रतिपत्तिविषयत्वं भवेत् अपूर्वत्वोपाधिनेव अनुभवस्य पृथिवीत्वस्य च जातित्वेनानुगततात् तत्र न शक्ति अपारे. प्रकृते तु अपूर्वत्वप्रतीतौ तथा न सम्भवतीति सिद्धान्ततात्पर्य्यम्। तर्हीत्यस्यार्थः निषेधाति शक्तिप्रादिना ॥११॥

अनुमानवादाः निषेधति, ननु कारणमिति, कारणं शब्द इति शाब्दबोधकरणं शब्द इत्यर्थः, भावनापदस्य शाब्दबोधकरणमिति शब्दार्थः। अभिधा शब्दनिष्ठव्यापार-

भावना लभ्या सर्वाख्यातस्य गोचर. ॥" अभिधा यागप्रवर्त्तिका इति धीः शब्दादाख्यातार्थस्य उत्पादना उत्पत्त्यनुकूलशक्तिरूपेयमित्यत आह,—

पवसत्त्वादप्रवृत्तेश्च नाभिधाऽपि गरीयसी ।
बाधकस्य समानत्वात् परिशेषोऽपि दुर्घटः ॥ १२ ॥

[illegible]

अभिधायां मानाभावात्, अभिधायाश्चेत्तोऽभिधानेऽपि अप्रवृत्तेः। गरीयसो प्रचिता, लिङर्थत्वेति शेषः। ननु अन्यस्य लिङर्थत्वे बाधात् परिशेषेणाभिधा लिङर्थो युक्तेत्याह, बाधकस्येति। प्रकृतेऽपि बाधकसम्भवात् ॥ १२ ॥

प्रवर्तनाया कामस्य कथमनुगतत्वेन कारणस्य सम्भवतीति भावः। प्रवर्तनेति इष्टसाधनत्वादिना प्रवर्तनाया अनुगमसम्भवात्। भावना हि द्विविधा शब्दभावना अर्थभावना च, तयोरेव किं लिङ्‌ कथमभिधानसम्भवापेक्षत्व, तत्र च शब्दभावना शब्दनिष्ठव्यापाररूपा शब्दव्यापारपदवाच्या, तदुक्तं, "लिङादिनिष्ठा सैव च शब्दभावना भाव्या व्यापारतया" ... च तथा पुरुषप्रवृत्तिः। तत्रान्वयीव कारणं तादृशे प्रयोजना चाक्षतयोपयुज्यते। अन्या तथा किं भाव्यनिष्ठाकाङ्क्षायामाह पुरुषप्रवृत्तिमिति पुरुषप्रवृत्तिरेव भाव्या, केनेत्या काङ्क्षायामाह सम्बन्धेन इति सम्बन्धेन प्रवर्तनाया लिङ्‌ प्रतिपाद्य, कारणस्य च इतिकर्तव्यता, सा च अतिदेशादि प्रयोजना प्रकाशकज्ञानबोधिका अर्थवादादिभी इति। न च प्रकृते यथार्थतया अभिधेयानुपपत्तिः। अर्थभावना तु आर्थी व्यापाररूपा समस्तवैशिष्ट्योपयुज्यते, प्रमाणकत्वमपि इष्टापेक्षया अभिलाषुकानुगमत्वात्। न सम्भवति तदर्थापि च कारणाभावात् देव इति। अर्थभावना तु आर्थी व्यापाररूपा कथा तत्र च याग करणतया, स्वर्गं काम्यतया, दर्शपौर्णमासादियागादिभूतप्रयाजादियागादिकं इतिकर्तव्यतया भाव्यते, तथाच स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र यागकरणक स्वर्गोपादकव्यापाररूपः प्रयोजनादिकर्मताविशिष्टकं प्रयोजकान्वयप्रतियोगित्वेन अभिधेयत्वात् प्रवृत्तिजनकव्यापारत्वात् प्रत्ययस्य भाव इति भावः। यद्यपि स्वर्गाद्यर्थता अतएवार्थ्या न यागकरणत्वस्य स्वर्गकामान्वयबोध इति भावः। यद्यपि सर्वांशत्वस्य सर्वांशित्वात् तथापि स्वर्गादौ साध्यत्वं किन्तु यागकारणत्वं, यागस्य इतिकर्तव्यता सर्वेषामेकस्य विशिष्टव्यापारत्वं यागस्य भावनाया विधिकर्मीभूतस्यैकत्वेनैव प्रवर्तनाया भावनायां प्रवृत्तिजनकत्वेऽपि तत्तद्व्यापारता स्वीकार्येयम्। न च अर्थभावनायामभिधानं एव प्रवर्तनायाः स्वरूपसिद्धेऽपि शब्दभावनायामेवेति भावः। व्यापारविशेषस्य कारणस्य अभिधेयत्वं न तु प्रवर्तनाप्रामाणस्येति भावः। व्यापारविशेषस्य कारणस्य प्रतिष्ठानत्वेन कारणत्वं यथा इष्टसाधनत्वकारणस्य प्रतिष्ठानत्वेन प्रवर्तनाव्यापारजनकत्वनियमात् तथा लिङ्‌ कारणस्य अभिधानाभिधायक व्यापारत्वेन अनुमानेनान्वयग्रहणत्वं तथा लिङ्‌ कारणस्य अभिधानाभिधायक शब्दव्यापारत्वेन वाक्यप्रमाणस्य अन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यवहारादिति। व्यापारत्वेन प्रवर्तनाप्रवृत्तिनियमाभिधानव्यापारजनकत्वस्य कारणत्वे वाक्यादिनियम एव नान्यथेति ' वाच्यम्। मानाभावादिति, न च व्यापारविशेषस्य कारणत्वेऽपि अभिधायकतया अनवस्थाप्रसङ्गात्। अनुमितिकरणव्याप्तिज्ञानादौ व्याप्तिनियमस्य

ननु करणस्य यागादेर्धर्मं इष्टसाधनत्वं विध्यर्थोऽस्तु तत्राह,—

हेतुत्वादनुमानाच्च मध्यमादौ वियोगतः ।
अन्यत्र क्लृप्तसामर्थ्यान्निषेधानुपपत्तितः ॥ १२ ॥

विध्यर्थस्य इष्टसाधनताया हेतुत्वात् लिङ्गतयोपन्यासात् । न च स्वस्य स्वलिङ्गत्वमिति । अग्निकामोदारुणी मथ्नीयादित्युक्ते कुत इत्याकाङ्क्षायां वक्तारो वदन्ति, यतो दारुद्वयमथनमग्निसाधनमिति । अनुमानात् अर्थवादादिष्टसाधनताबोधानन्तरमपि विधेरनुमानात् । यदि चानुमितेनापि विधिना इष्टसाधनत्वमेव बोध्यं, तदा तदनुमानवैयर्थ्यम् । तरति मृत्युं तरति ब्रह्महत्यामित्यादौ मृत्यु-ब्रह्महत्यातरणकामोऽश्वमेधेन यजेतेति विध्यनुमानस्य सर्वतन्त्रसिद्धत्वात् । मध्यमादौ वियोगतः मध्यमोत्तमपुरुषे लिङ-

---

[illegible] इति [illegible] । [illegible] इति । १२ ।

[illegible]

इष्टसाधनतावियोगात्, कुर्य्याः कुर्य्यामित्याद्याशादिके प्रतीयते, आशा। त्वभिप्राय एवेति प्रथमपुरुषेऽपि इच्छैवार्थः। अन्यत्र क्लृप्तसामर्थ्यात्, अध्येषणादिलिङो इच्छावाचकत्वकल्पनात्। निषेधानुपपत्तेः, न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्रेष्टसाधनत्वनिषेधस्य बाधितत्वात्। बलवदनिष्टाननुबन्धित्वञ्च न विध्यर्थः, श्येनेनाभिचरन् यजेत इत्यादौ व्यभिचारात्। अप्रवर्त्तमानपुरुषस्य बलवद्द्वेषविषयत्वात् बलवद्द्वेषविषयदुःखजनकत्वसामान्याभावस्य बाधितत्वादिति ॥ १२ ॥

विध्यर्थत्वे अर्थवादेन [illegible] भावः। इष्टसाधनतावियोगादिति इष्टसाधनताबोधकत्वाभावादित्यर्थः। आशादिकमित्यादिना [illegible], कुर्य्या इत्यत्र आशा, कुर्य्यामित्यत्र संकल्प इत्यर्थः। आशा अभिप्राय एवेति। तथाच [illegible] इच्छा [illegible]। [illegible] सा आशा, सा तु [illegible] पूर्वा [illegible] [illegible] [illegible] इच्छा अध्येषणा, [illegible] अनुज्ञा, [illegible] तथाच [illegible] [illegible] प्रथमपुरुषेऽपीच्छावाचित्वे [illegible] बाधितत्वादिति [illegible] न कलञ्जं भक्षये[illegible] बाधितत्वादित्यर्थः। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १२ ॥

स्वमतमाह,—

विधिर्वक्तुरभिप्रायः प्रवृत्त्यादौ लिङादिभिः ।
अभिधेयोऽनुमेया तु कर्त्तुरिष्टाभ्युपायता ॥१४॥

प्रवृत्ति निवृत्तिविषये आप्ताभिप्रायः लिङादिभिः प्रत्ययैरभिधेयः, इष्टसाधनता त्वनुमेया। वस्तुतस्तु ईश्वरेच्छायां सर्वविषयक

ननु विधिर्नाम विध्यर्थं निरस्य परिशेषेण प्रयोक्तृधर्मस्याप्ताभिप्रायस्य विध्यर्थत्वं व्यवस्थापयति स्वमतमाहेति। कारिकायां विधिरित्यादि, प्रवृत्त्यादावित्यादिपदेन निवृत्तिपरिग्रहः, तत्पदं उद्देश्यं, तथाच प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्वक्त्रभिप्रायो विध्यर्थः स एव लिङादिप्रत्ययैरभिधेय इति प्रतिपाद्य, कर्त्तुरिष्टाभ्युपायता तु कर्त्तुरिष्टसाधनता तु अनुमेया विधिवाक्यजन्यवक्त्रभिप्रायात्मकविध्यर्थरूपलिङ्गज्ञानजन्यानुमितिविषय इत्यर्थः, प्रयोक्तुस्तु यतो मम सर्वज्ञस्य मदभिलाषजनकमदिष्टसाधनं मत्कृतिसाध्यताम् [illegible] मत्कृतिसाध्यतयेष्यमाणमदीप्सितवदिष्टसाधनत्व। न च वेदे वक्तुरभावात् कथमेषा लिङा बोधनीयेति वाच्यम्। वक्तुर्विशेषाज्ञाता बोधने विध सामर्थ्याभावात् विशेषेण वेदकर्त्तरि मानत्वादिति। आचार्यमते स्वरसं दर्शयति वस्तुतस्त्विति विशेषे नाथ इति आप्तेच्छाविषयत्वस्येश्वरेच्छाविषयत्वरूपस्य केवलान्वयित्व तत्प्रश्नेऽपि स्वरूपतः इत्यर्थः। न च अनुमितिवैशिष्ट्ये विधिश्च अभिप्रायतत्त्वं विशेषतवेदार्थे सौति कस्मात्प्रश्नाभाव इष्टतत्त्विष्य इत्येतावन्मात्रयोग इति वाच्यम्। अन्ययोगव्यवच्छेदेपि आप्ताभिप्रायविषयत्वस्य विध्यर्थत्व बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताऽनुमापकत्वसम्भवात् बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वस्याप्यर्थं कल्पनमपि आप्ताभिप्रायविषयत्वरूपविध्यर्थाभिप्रायैतौ तत्त्वेन व्यभिचारित्वात्। ननु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वप्रकारकेच्छाविषयत्वमेव विध्यर्थं सदेव अनुमापकमिति न व्यभिचार इत्याह, बलवदनिष्टेति यौरवमितीति तथाच बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वापेक्षया तस्य विध्यर्थत्वे गौरवमिति भावः। न च प्राचीनमते बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वे नैव शक्ति किन्तु प्रत्येकं विभिन्न शक्तिरथवा कल्पनीया इति नानार्थाभिधानापेक्षया तादृशानुबन्धानवच्छिन्नेऽपि एव शक्तिकल्पने लाघवमिति वाच्यम्। नवीनमतेऽपि ईश्वरेच्छाया विशिष्टविषयतायोगात्

त्वात् निषेधे बाधः, बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेनेच्छायाः प्रकृत्वे गौरव-मिति प्राचीनमतमेव साधीयः ॥ १४ ॥

श्रुतेरित्यस्य व्याख्यान्तरमाह ।

कृत्स्न एव च वेदोऽयं परमेश्वरगोचरः ।
स्वार्थद्वारैव तात्पर्यं तस्य स्वर्गादिवद्विधौ ॥ १५ ॥

सर्वत्र वेदभागे ईश्वरः प्रतिपादितः, यज्ञो वै विष्णुः पश्यत्यचक्षु-रित्यादिश्रुतिषु एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावा-पृथिव्यौ विधृते तिष्ठत इत्यादिषु च, 'स तु' सिद्धार्थतया धर्मोपासनयोस् तात्पर्यं, यथा स्वर्गनरकादिबोधकानां, तथा ईश्वरमुपासीतेति

बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमिति कृते बलवदनिष्टाननुबन्धित्वप्रकारकेच्छाविषयत्वाभावेन बलवद-निष्टाननुबन्धित्वप्रकारकेच्छाविषयत्वे इष्टसाधनत्वप्रकारकेच्छाविषयत्वे कृतिसाध्यत्वप्रकार-केच्छाविषयत्वे च पृथक् शक्तिकल्पनस्यावश्यकत्वात् । प्राचीनमतमिति [illegible] [illegible] [illegible] विध्यर्थत्वे न [illegible] [illegible] विषयं इति मतमित्यर्थः । न चेष्टसाधनत्वस्य [illegible] बाधितत्वं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे च विधे पृथक् शक्ति-[illegible] । इष्टसाधनत्वे [illegible] बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इष्टसाधनत्व, [illegible] [illegible] विध्यर्थः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] बलवदनिष्टाननुबन्धित्व [illegible] [illegible] [illegible] इष्टसाधनत्वस्य [illegible] [illegible] [illegible] काचिदनुपपत्तिरिति भावः । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विध्यर्थत्वे [illegible] [illegible] [illegible] विध्यर्थत्वं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १४ ॥

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वेद [illegible] [illegible] सर्वं [illegible] [illegible] "[illegible] दुःखेन [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "यज्ञो वै विष्णुः" इत्यादिश्रुतावेदत्वात् [illegible]

विध्येकवाक्यतया तेषां स्वार्थेऽपि प्रामाण्यमेव अन्यथा स्वर्गादिपदानामपि स्वार्थे प्रामाण्यं न स्यात्, तदेतदुक्तं स्वार्थद्वारैवेति। स्वार्थप्रतिपादनद्वारा एव विधौ सिद्धार्थतात्पर्य्यात्। वाक्यात् वैदिकप्रशंसा निन्दावाक्यानि प्रशंसा निन्दाज्ञानपूर्वकाणि प्रशंसा निन्दावादवाक्यत्वात् परिषत्सिद्धरघमात्वफलमित्यादिवत् ॥ १५ ॥

सङ्ख्याविशेषादित्यस्य व्याख्यान्तरमाह।

स्यामभूवं भविष्यामीत्यादौ संख्या प्रवक्तृगा।
समाख्यापि च शाखानां नाद्यप्रवचनादृते ॥ १६ ॥

वैदिकोत्तमपुरुषेण स्वतन्त्रोच्चारयितृ संख्या वाच्या, यत् पिबत एकोऽहं बहु स्यामित्यादिषु उत्तमपुरुषश्रुतेः। संख्यापदार्थमन्य

[illegible]

माह समाख्येत्यादि । सर्वासां शाखानां हि काठक कालापकाद्याः समाख्याः संज्ञाविशेषाः श्रूयन्ते, ते च नाध्ययनमात्रनिबन्धनाः, अध्येतृणामानन्त्यात् आद्यैरन्यैरपि तदध्ययनात्. तस्मादतीन्द्रियार्थदर्शी भगवानेव कारुणिकः सर्गादावश्रदाद्यदृष्टाकृष्टकाठकादिशरीरविशेषमधिष्ठाय या शाखामुक्तवान् तस्याः शाखायास्तन्नाम्ना व्यपदेश इति सिद्धमीश्वरमननं मोक्षहेतुः ॥ १६ ॥

यस्येश्वरे न विश्वासस्तं प्रत्याह ।

इत्येवं श्रुति-नीतिसंप्लवजलैर्भूयोभिराक्षालिते
येषां नास्पदमादधासि हृदये ते शैलसाराशयाः ।

माह, समाख्यापि चेति, शाखानां कठ कालापादिरूपा च, आद्यप्रवक्तृत्वहेतुः आद्ये सर्गादौ प्रवक्तृत्वात् कर्तारम् अतीन्द्रियार्थदर्शिनं शक्तिं विना, 'न' न सम्भवतीत्यर्थः, इति कारिकातात्पर्यम् । टीकायां संज्ञा शाखेति, तथाच तत्तच्छाखात्वेन ईश्वर-सिद्धि दर्शयित्वा तत्तच्छाखात्वेन ईश्वरसिद्धिरिति, भाव । नाध्ययनमात्रनिबन्धनेति येन याज्ञवी शाखा यथोता तथापि च शाकली, शाखा व्यपदेश्या इति न नियम इत्यर्थः, साहजनियमे हीनमाह, अध्येतृणामानन्त्यादिति तथाच कठादिसंज्ञानामध्ययनमात्रधीनत्वे अध्येतृणामानन्त्येन संज्ञाया अव्यवस्थापत्तिरिति भाव । अनाद्यविति वेदाः अपि वेद । तथीतनु वैदिकीनमनुपपा, अतीन्द्रियार्थदर्शिप्रत्यक्षात्वाक्षत्वा अतोऽनुमानं कठ शाखादीश्वरसिद्धिरिति [illegible] । सर्गादौ अध्यापकस्य स आद्यत्वे अधीतया वेदशाखानां कठ बन्धादिना पुरुषोत्तमीयाः न ज्ञातान् आधुनिकान् आहदिति । तथाच एतदनु-सारेण ताहशं शाखा अतीन्द्रियार्थदर्शनाय मनःपुरुषोत्तमाधीनत्वात् अतीन्द्रियार्थदर्शिपर-मेश्वरसिद्धिरिति भाव ॥ १६ ॥

इत्येवमित्यादि, इत्येवम् अनेन प्रकारेण, श्रुति आगम, नीति न्याय, तयोः संप्लवः परस्पराविरोधेन सम्मिलनं, तदेव जल, तैर्भूयोभिः आक्षालिते शुद्धतां गमिते [illegible]

किन्तु प्रस्तुतविप्रतीपविषयोऽप्युच्चैर्भवच्चिन्तका
काले कारुणिक त्वयैव कृपया ते तारणीया नराः ॥१७॥

इतिशब्द स्वरूपे एवशब्द प्रकारार्थं मैत्रसार लोहमति कठिनशिला वा। प्रस्तुते ईश्वरे विप्रतीपविषय प्रतिकूलपरा ताहृशा अपि उच्चैरतिशयेन काले भवच्चिन्तका, यद्वा कालकशून्या कार्य्या ॥ १७ ॥

अस्माकन्तु निसर्गसुन्दर चिराच्चेतो निमग्नं त्वयी-
त्यद्धानन्दनिधौ तथापि तरलं नाद्यापि सन्तृप्यते।
तन्नाथ त्वरितं विधेहि करुणां येन त्वदेकाग्रतां
याते चेतसि नाप्नुवाम शतशो याम्याः पुनर्यातनाः ॥१८॥

अचिन्त्यानामपि मूर्खत्वम् इति बहुवचननिर्देश तैजसे आचान्तिते ईश्वरविषयक विप्रतिपत्तिनिरतेन शठीकृते हृदये यत न दधाति विषयगोचरो न भवति ते विप्रतिपन्ना मैत्रसारमयी पाषाणकन्या लौहकन्या वा सर्वेषां मुक्तिमभिप्रायात् [illegible] प्रस्तुत विप्रतीपविषय प्रस्तुते परमेश्वरे विप्रतीपविषय प्रतिकूलपरा कुतर्काभ्यासपरा काले [illegible] एव अतिशयेन भवच्चिन्तका सन्तः त्वयैव तारणीयाः [illegible] कालहरहिताः कार्य्या इति हनुमन्निवाच ॥ १७ ॥

अस्माकं वा [illegible] अस्माकन्तिति हे निसर्गसुन्दर स्वभावसुन्दर अस्माकं चेत यद्यपि त्वयि निमग्न [illegible] चिरन्थायासमपरम् [illegible] इति यथ तथापि [illegible] सन्तृप्यते [illegible] न भवति यदि [illegible] इत्यर्थः। हे नाथ त्वरितं करुणां विधेहि [illegible] यदि [illegible] [illegible] यामा यातना [illegible] पुनराय [illegible] हनुमन्निवाच ॥ १८ ॥

अथवा तत्त्वं, सन्तृप्यत इति कर्मकर्त्तरि।

इत्येष नीतिकुसुमाञ्जलिरुज्ज्वलश्री-
र्यद्वासयेदपि च दक्षिण-वामकौ द्वौ।
नो वा, ततः किममरेशगुरोर्गुरुस्तु
प्रीतोऽस्त्वनेन पदपीठसमर्पणेन ॥ १९ ॥

इति पञ्चमः स्तबकः।

नो वासयेत्ततः किमस्माकम्।

इति श्रीहरिदासभट्टाचार्यविरचितकुसुमाञ्जलिकारिका-
व्याख्यानं समाप्तम्।

इत्येष इत्यादि, इति समाप्तौ, एष उज्ज्वलश्री नीतिकुसुमाञ्जलिः न्यायकुसुमाञ्जलिः दक्षिण-वामकौ द्वैते प्रतिकूलानुकूलौ सुजनदुर्जनाविति यावत्, यत् वासयेत् अनुरञ्जयेत्, अपिच किंच नो वा वासयेत् नानुरञ्जयेत्, तत किं तस्मात् अस्माकं किं, किन्तु अमरेश इन्द्र तस्य गुरु बृहस्पति तस्य गुरु उपदेष्टा परमेश्वर पदपीठसमर्पणेन पदमेव पीठं तत्र समर्पणं तस्य तथाविधेन अनेन न्यायकुसुमाञ्जलिना प्रीतोऽस्तु इति समुदितार्थः ॥ १९ ॥

इति महामहोपाध्याय—श्रीकामाख्यानाथतर्कवागीशविरचितायां कुसुमाञ्जलिव्याख्याविवृतौ
पञ्चमस्तबकव्याख्याविवृतिः समाप्ता।

सम्पूर्णा चेयं कुसुमाञ्जलिव्याख्याविवृतिः।

शुभमस्तु।